

Jens Hofgaard Eikre

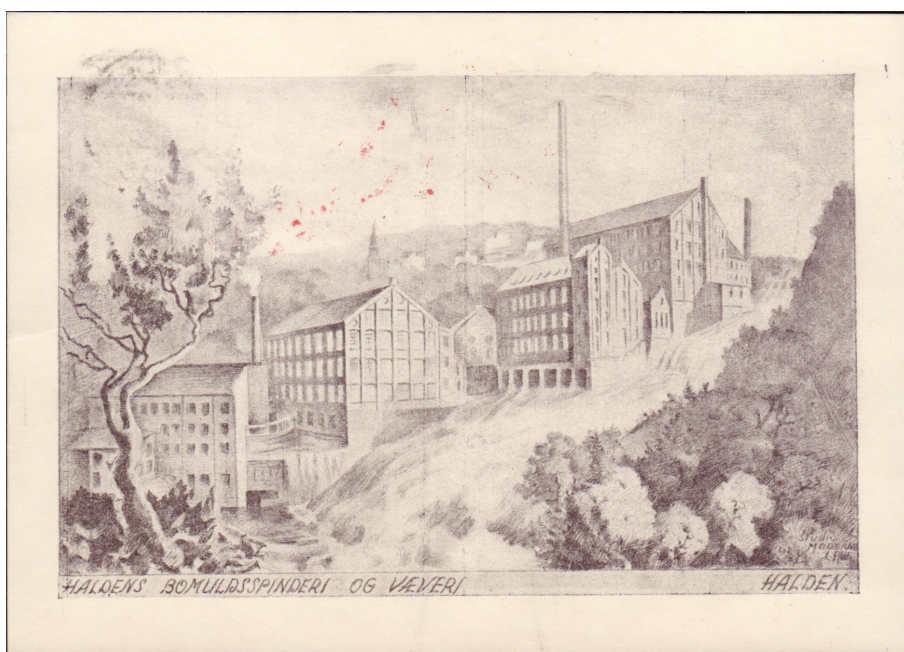
Mellom barken og veven

Haldens Bomuldsspinderi & Væveris virksomhet
under okkupasjonen i 1940

Masteroppgave i Lektorutdanning i historie

Veileder: Pål Thonstad Sandvik

August 2020



Kilde: Haldenkort

Jens Hofgaard Eikre

Mellom barken og veven

Haldens Bomuldsspindleri & Væveris virksomhet
under okkupasjonen i 1940

Masteroppgave i Lektorutdanning i historie
Veileder: Pål Thonstad Sandvik
August 2020

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for moderne samfunnshistorie



Kunnskap for en bedre verden

Innhold

Sammendrag/Abstract.....	3
Forord	5
Kapittel 1: Introduksjon.....	6
Oppgavens problemstilling	8
Historiografi – 2.verdenskrig, okkupasjonsøkonomien og lokalhistorie.....	9
2.verdenskrig og den nasjonale grunnfortellingen.....	9
Økonomisk okkupasjonshistorie	10
Norsk tekstil II og arven etter Gabriel Hofgaard	12
HBSV i den lokale okkupasjonshistorien	14
Metode: Kvalitativ kildegransking og utvalg.....	16
Arkivet etter Haldens Bomuldsspindleri & Væveri.....	16
Utvalget	17
Didaktisk relevans.....	19
Kapittel 2: Før 9.april.....	21
Produksjon og omsetning	21
Det internasjonale handelsnettverket.....	24
Handelsnettverket året før 2.verdenskrig.....	25
Handelsnettverket etter september 1939.....	26
Store kunder	27
Avslutning.....	29
Kapittel 3: Fra fred til okkupasjon	30
Okkupanten og lokaladministrasjonen	31
Okkupanten og HBSV	32
En uvanlig stor omsetning (mai-september).....	33
18 måneders-planen (juni-november)	36
Bomull ut 1941.....	36
Spinning til besvær	39
Håpet om europeisk handel (juli-desember).....	40
Den tyske cellullen	41
Konklusjon.....	43
Kapittel 4: Den tyske krumtappen.....	45
I generalintendantens spor	46
Lakenlerret til de tyske myndigheter	47

Lakenlerret, sengetøy og vindtøy.....	48
Konklusjon.....	50
Kapittel 5: Konklusjon	52
Kilder.....	55
Litteraturliste	56

Sammendrag/Abstract

Denne masteroppgaven handler om Haldens Bomuldsspinderi & Væveris virksomhet under okkupasjonen i år 1940. Mer spesifikt har oppgaven sett på bedriftens omsetning, produksjon, tilgangen til råvarer og samarbeidet med okkupasjonsmakten.

Haldens Bomuldsspinderi & Væveri var landets eldste bomullsvarebedrift da Norge ble invadert av Tyskland 9.april 1940. Bedriften sysselsatte om lag 370 arbeidere som hovedsakelig arbeidet i bedriftens spinneri og veveri. På slutten av 30-tallet var bedriften på vei opp fra noen tunge år på 20-tallet. Mye av driften var delvis rasjonalisert, nye seksjoner som teppeveveriet var blitt bygget og etterspørselen var på vei opp, men om noe ustabil. Utbruddet av 2.verdenskrig, og etterspørselen som fulgte, førte til en stor omsetning for bedriften og den norske bomullsvareindustrien som en helhet. I månedene mellom 1.september 1939 og 9.april 1940 kjøpte bedriften også inn store mengder bomull som kom godt med etter at Norge ble invadert.

Etter invasjonen måtte Haldens Bomuldsspinderi & Væveri tilpasse seg flere av de endringene som okkupasjonen førte med seg. Norge ble isolert som følge av invasjonen, så bedriften prøvde å finne andre steder å importere bomull fra. På grunn av ressursmangelen ble det innført strenge produksjonskvoter som hele tekstilindustrien måtte forholde seg til. Samtidig så omsatte bedriften for betydelig høyere sum i 1940 enn det var blitt gjort årene før. Etterspørselen var stor, og produksjonskvotene kunne man til en viss grad unngå. I disse tider knyttet Haldens Bomuldsspinderi & Væveri også bånd til ulike deler av okkupasjonsmakten, både gjennom handel og landets tekstilorganisasjoner.

Haldens Bomuldsspinderi & Væveris virksomhet under okkupasjon er lite kjent fra før av. Det meste som har blitt skrevet i ettertid er basert på en enkel historikk som ble forfattet kort tid etter okkupasjonen. Det har aldri blitt problematisert at historikken ble skrevet av bedriftens egen disponent, Gabriel Hofgaard, eller at den kom ut i tid da det var mindre rom for å fronte avvikende meninger og opplevelser fra 2.verdenskrig. Nesten alle primærkildene jeg har valgt å granske kommer fra arkivet etterlatt av bedriften.

...

This master's thesis is about Haldens Bomuldsspinderi & Væveri's activities during the occupation in 1940. More specifically, the thesis has explored the company's sales, production, access to raw materials and cooperation with the occupying forces.

Haldens Bomuldsspinderi & Væveri was the country's oldest cotton goods company when Norway was invaded by Germany on April 9, 1940. The company employed about 370 workers. In the late 1930s, the company was on its way up after some difficult years in the 1920s. Much of the production was partially rationalized, new sections were built and demand was on the rise, although somewhat unstable. The outbreak of World War II, and the demand that followed, led to a large turnover for the company and the Norwegian cotton goods industry as a whole. In the months between September 1, 1939 and April 9, 1940, the company also bought large quantities of cotton that came in handy after Norway was invaded.

After the invasion, Haldens Bomuldsspinderi & Væveri had to adapt to several of the changes that the occupation brought with it. Norway was isolated as a result of the invasion, so the company tried to find other places to import cotton from. Due to the lack of resources, strict production quotas were introduced that the entire textile industry had

to comply with. At the same time, the company had a significantly higher turnover in 1940 than had been done in previous years. Demand was high, and production quotas could be avoided to some extent. In these times, Haldens Bomuldsspinderi & Væveri also linked ties to various parts of the occupying power, both through trade and the country's textile organizations.

Haldens Bomuldsspinderi & Væveri's activities during the occupation are little known. Most of what has been written about the subject is based on a history that was written shortly after the occupation. It has never been questioned that the history was written by the company's own manager, Gabriel Hofgaard, or that it came out at a time when there was less room to face dissenting opinions and experiences from World War II. Almost all the primary sources I have chosen to examine come from the archive left by Haldens Bomuldsspinderi & Væveri.

Forord

Denne masteroppgaven startet med et besøk til Haldens Bomuldsspinderei & Væveris (HBSV) arkiv. Historiker Svein Olav Hansen mente jeg kunne være interessert i å skrive om bedriften hvor flere av mine forfedre har jobbet. Det viste seg å være en god antagelse. Arkivet jeg ble vist var stort, kaotisk og lite brukt. Å lære litt om min oldefar Gabriel Hofgaard, bedriftens disponent fra 1929 til 1968, har vært spennende, men det var ikke grunnen til at jeg begynte å skrive om bedriften. Om noe, så tror jeg det var muligheten til å utforske noe ukjent og nytt som virkelig motiverte meg til å skrive denne oppgaven.

Mange folk har vært involvert i skrivingen av denne masteroppgaven. Det er bare rettferdig at jeg starter med å takke Svein Olav Hansen, som tok seg tid til å vise meg arkivet. Uten hans engasjement ville ikke denne oppgaven blitt skrevet. Det samme må sies om James Archer, som har vært til stor hjelp fra start til slutt. Han fortjener heder og ære for all den tiden, entusiasmen og hjelpen han har gitt. En stor takk må så klart gå til min veileder, Pål Thonstad Sandvik. Han har lest over oppgaven gjentatte ganger, og hans råd har vært uvurderlige.

Mange av mine medstudenter har hjulpet meg gjennom arbeidet. Louise Olsen ofret mange av sine kvelder for å oversette tyske dokumenter. Uten hennes hjelp ville kapittel 4 antagelig ikke blitt skrevet. Joakim Knutsen har vært en mirakelmann som har oversatt tyske dokumenter på rappen og senere lest over oppgaven. Synne Falch, Johannes Mæhre Ytterdahl, Andreas Nistad og Andreas Haraldstad leste også over oppgaven kort tid før den skulle leveres inn, og jeg kan ikke takke dem nok for innsatsen deres. Jeg kan heller ikke unngå å nevne Ole Jørgen Søndbø Abrahamsen, Ola Sverreson Haugtstad og Madeleine Siggestrøm, som kommenterte på noen av oppgavens første utkast.

Jeg sender også en stor takk og hilsen til alle som jobber i Halden historiske Samlinger. Det har vært en sann glede å komme hjem til Halden for å jobbe med arkivet. Det engasjementet dere har vist for arbeidet mitt har vært til stor hjelp, og ikke minst inspirasjon når skrivingen har vært tung og vanskelig. Nå som eskene forsvinner håper jeg at dere får brukt plassen til noe fornuftig.

Til slutt vil jeg takke familien. Dere har alltid stilt opp under arbeidet, noe jeg er veldig takknemlig for.

Jens Hofgaard Eikre, Halden 7.8.2020

Kapittel 1: Introduksjon

Haldens Bomuldsspindleri & Væveri (HBSV) hadde nominelt eksistert siden 1813, da kjøpmannen Mads Wiel begynte å bygge Norges første industrielle bomullsspinneri. Den mest synlige arven fra *Mads Wiels Bomuldsfabrique* var bedriftens plassering. Spinneriet og veveriet lå i Tistedal, et tettsted rundt 3 kilometer øst for Halden. Mye av distriktets tidlige industri ble anlagt her for å dra nytta av kreftene fra Tistedalsfossen. I 1939 hadde mye av industrien blitt flyttet nærmere byen, men HBSV forble på samme sted fram til bedriftens konkurs i 1972.¹

Plasseringen hadde evnen til å overraske besøkende, som syns det var uvanlig med en så stor industribedrift på et mindre tettsted. I Morgenbladet for 30.april 1938 kan vi lese:

Fire hundre arbeidere og funksjonærer var det blitt sagt, men her lå jo en hel liten by med mange ganger fire hundre som hadde sitt utkomme ved alle de sekundære foretagender som vokser op omkring moderbedriften som den store kraftkilde.²

Det var flere ting som hadde preget Tistedals utvikling, men bedriften hadde i flere tiår satt sitt preg på området. Da Morgenbladet kom på besøk var HBSV tettstedets største industriarbeidsplass og ga i så måte jobb til mange tistedøler, spesielt kvinner, uten at dette var nok til å dekke bedriftens behov for arbeidskraft. Siden 1900 hadde HBSV derfor bygget arbeiderboliger og kjøpt opp eksisterende boliger for å lokke til seg arbeidere. En stor del av arbeidsstokken kom derfor fra steder utenfor Halden-distriktet.³

De «fire hundre arbeidere» må også justeres litt ned. I februar 1940 kunne HBSV rapporterte at bedriften hadde 376 arbeidere under normale omstendigheter; 108 menn og 268 kvinner.⁴ Dette er svært likt forholdene i 1913, da det jobbet 349 arbeidere ved fabrikken. Bak den nesten like store arbeidsstokken skjulte det seg likevel store endringer. Arbeidstiden hadde falt drastisk: En arbeider i 1913 kunne forvente å jobbe 60 timers arbeidsuger, men allerede i 1919 ble arbeidstiden satt ned til 48. I løpet av 1.verdenskrig kom det også høyere lønninger for menn og kvinner i bedriften, som også organiserte seg fagforeningen *Tistedalens tekstilforening*.⁵ De fleste av arbeiderne jobbet på en HBSVs to største seksjoner, spinneriet eller veveriet, men bedriften hadde også et fargerier, teppeveveri og blekeri. Ledelsen selv besto av et styre som var valgt inn av bedriftens aksjonærer, og en disponent som fungerte som bedriftens daglige leder.⁶ Fra 1929 og fram til 1968 var Gabriel Hofgaard HBSVs disponent.

I likhet med de fleste av landets tekstilbedrifter hadde HBSV gått igjennom noen harde år etter 1.verdenskrig. Konkurransen fra utenlandske selskaper satte norske tekstilbedrifter under sterkt press. Ofte resulterte importen i prisfall som HBSV ikke kunne konkurrerer med uten å pådra seg selv store tap i fortjeneste. Råvareprisene

¹ Eliassen & Hansen 2014: 436-438.

² Morgenbladet i Grieg 1950: 489.

³ Jacobsen 1989: 95 & 97; Bjørndal 1998: 115-116 & 173.

⁴ Østfoldmuseene – Halden historiske samlinger, HHSP-1151 - Haldens Bomuldsspindleri & Væveri (fra nå av kalt: OSTM – HHS, HBSV), Kiste 1940, *Generalintendanten*: Oppgave over personfordeling med henblikk på mobilisering i 1940. Det har blitt laget flere varianter av denne oppgaven med beregninger for kun veveriet, spinneriet og fargeriet, samt én hvor opptellingen fra de tre foregående blir lagt sammen. Det er sistnevnte jeg referer til her.

⁵ Jacobsen 1989: 95 & 97; Bjørndal 1998: 115-116 & 173.

⁶ Bjørndal 1998: 48.

svingte sterkt dette tiåret, noe som var en stor ulempe for bomullsvarebedrifter som importere store mengder bomull og -garn til bruk i produksjonen sin. Attpåtil var 1920-tallet preget av steile arbeidskonflikter som lammet driften i lengre perioder. HBSV måtte innskrenke driften i 1920 og hadde problemer med prisfall på ferdigvarer og ustabile priser på råvarer. Både 1925 og 1926 ble beskrevet som noen av de hardeste årene i bedriftens nyere historie.⁷

Noe positivt kom dog ut av disse årene. Tekstilindustrien var langt bedre organisert enn før 1.verdenskrig. *De norske tekstilfabrikkers hovedforening* hadde blitt stiftet i 1915 for å fremme tekstilindustrien tekniske og økonomiske interesser. Foreningen fungerte som en sentralorganisasjon med flere bransjeforeninger under seg. Blant disse bransjeforeningene representere *De norske bomullsvarefabrikkers forening* landets bomullsvarebedrifter. Gabriel Hofgaard, HBSVs disponent (daglige leder) fra 1929 til 1968, satt som formann i sistnevnte organisasjon i perioden 1932 til 1938.⁸ Etter hvert ble det lagt mye krefter i å «rasjonalisere» driften: optimalisere produksjonen på vitenskapelig vis og la maskiner ta over så mye av arbeidet fra dyr arbeidskraft som mulig.⁹ HBSV hadde i 1927 iverksatt utvidelser og forberedt «moderniseringsplaner», på tross av at aksjekapitalen hadde blitt nedskrevet to år før.¹⁰

På 1930-tallet begynte tekstilindustrien å vise en varig forbedring. Den store depresjonen varte relativ kort tid i Norge, og i 1932 kunne hjemmeorienterte bedrifter merke en forsiktig oppgang.¹¹ Gabriel Hofgaard manet til en forsiktig optimisme i 1933. «Den norske bomullsvareindustri har gjennomlevet en rekke meget vanskelige år. Vi, der sysler med industri, er derfor ikke bortskjemte og noterer med glede at 1932 og 1933, så beskjedene de enn var – dog viste en avgjort bedring».¹²

Slutten av 1930-tallet later til å ha vært en tid som var preget av optimisme og fremgang for den norske tekstilindustrien. Det siste tiåret hadde, i det store og det hele, vært en økonomisk oppgangstid i Norge. De hyppige arbeidskonfliktene som hadde forstyrret produksjonen det forrige tiåret ble mer sjeldent. Flere nordmenn fikk arbeid og bedre råd, noe som ga tekstilindustrien et større marked å selge til. Et norsk forbrukersamfunn begynte å vokse fram dette tiåret, og det ble et økt fokus på å kjøpe norske varer.¹³ Tekstilindustrien møtte fortsatt sterk konkurranse fra utlandet, spesielt de norske bomullsvarefabrikkene: I 1939 produserte norske bedrifter bare 40% av landets forbruk av bomullsvarer. Dette var en betydelig forbedring fra de tidlige 30-årene, men de fleste bomullsvarer kom fortsatt fra utlandet.¹⁴

Potensialet lå der likevel. Omsetningen i 1939 var solid. Bedriftens fremste problem dette året var at de ikke klarte å produsere nok til å dekke etterspørselen,¹⁵ men HBSV kan ikke ta hele skylden for dette. Etterspørselen kom tross alt sent i 1939: Først med den tyske invasjonen av Polen 1.september, utbruddet av 2.verdenskrig, tok etterspørselen virkelig av.¹⁶ Noen måneder senere, 9.april 1940, ble også Norge en del av

⁷ Grieg 1950: 25-26; Bjørndal 1998: 217-218; Eliassen & Hansen 2014: 352-353.

⁸ Grieg 1950: 482-483; Jacobsen 1973: 170.

⁹ Bull 1995: 40-43.

¹⁰ Grieg 1950: 26-27 & 431; Jacobsen 1989: 98.

¹¹ Sandvik 2018: 217-219.

¹² Gabriel Hofgaard i Grieg 1950: 435.

¹³ Lange 1998: 26, 32 & 42.

¹⁴ Grieg 1950: 438.

¹⁵ OSTM – HHS, HBSV, *HBS&V styreprk. 1936-1952*: 57 & 60.

¹⁶ OSTM – HHS, HBSV, *HBS&V styreprk. 1936-1952*: 57.

verdenskrigen. Noen få dager senere var Haldendistriktet under tysk okkupasjon. Ledelsen hos HBSV var nødt til å spørre seg selv: Hva gjør vi nå?

Oppgavens problemstilling

Denne masteroppgaven handler om HBSV under okkupasjonen i år 1940. *Målet er å utforske Haldens Bomuldsspinneri & Væveri virksomhet under okkupasjonen i år 1940.*

HBSV er så klart bedriften jeg skal konsentrere meg om. Tidsperioden som står i fokus er perioden fra 9.april til 31.desember 1940, det første året Norge var under tysk okkupasjon. Dette er deler av problemstillingen som det bør være lett å forholde seg til. Verre er det å si hva «virksomhet» skal bety. Universitetet i Bergens og Språkrådets bokmålsordbok presenterer to mulige definisjoner for ordet: Det ene av disse er «arbeid; det å være virksom (1), aktivitet», mens den andre definisjonen rett og slett er «bedrift».¹⁷

For problemstillingen er det den første definisjonen som passer best. I bunn og grunn er det HBSVs aktivitet jeg utforsker i denne mastergraden. Dette leder dog til andre problemer, for *hvilke* aktiviteter er det jeg har prøvd å utforske? Det har aldri vært et mål å se på alt som HBSV foretok seg under okkupasjonen i 1940. Samtidig var jeg lenge usikker om hva jeg har prøvd å utforske. Jeg har aldri hatt noen klar idé om hvordan jeg skulle gå fram; ingen veltenkt plan for hva jeg måtte finne ut om okkupasjonen. Jeg ble spurt om jeg ville grave i et nesten utforsket arkiv, og det er det jeg har gjort. Det er jo dog hva man ofte gjøre med historisk forskning.

HBSVs virksomhet under okkupasjon er lite kjent fra før av. Det meste som har blitt skrevet i ettertid er basert på en enkel historikk som ble forfattet kort tid etter okkupasjonen. Det har aldri blitt problematisert at historikken ble skrevet av bedriftens egen disponent, Gabriel Hofgaard, eller at den kom ut i tid da det var mindre rom for å fronte avvikende meninger og opplevelser fra 2.verdenskrig.¹⁸ Det er ikke det beste utgangspunkt for å finne ut hva som *egentlig skjedde* i 1940. Mangelen på sekundærlitteratur har gjort det vanskeligere å lete i HBSVs arkiv, samtidig som det har vært nødvendig å utforske mer for å ha nok kontekst. Det er merkbart at hele kapittel 2 handler om månedene *før* okkupasjonen, altså utenfor oppgavens primære tidsperiode.

Sakte, men sikkert har jeg valgt ut en rekke aktiviteter til drøfting i oppgaven. Disse aktivitetene er *omsetning (salg), produksjon, tilgangen til råvarer og samarbeid med okkupasjonsmakten*. Det er disse delene av HBSVs virksomhet som har stått i fokus gjennom hele oppgaven. Mange av disse aktivitetene ble styrt av tiltak som ble diskutert blant hele eller deler av tekstilindustrien, eller gjennom forbud og reguleringer som kom fra okkupanten selv. Det er ofte ukjent nøyaktig hvor slike tiltak kom fra og i hvilken grad de ble fulgt.¹⁹ Det det er mulig har jeg derfor prøvd å besvare dette så godt det lar seg gjøre.

Som nevnt vil kapittel 2 handle om tiden før 9.april 1940. Dette er for å gi viktig bakgrunnsinfo om HBSVs virksomhet og vise at det skjedde viktige forandringen mellom 1.september 1939 og 9.april 1940. Kapittel 3 dekker flere sider av virksomheten under okkupasjonen i år 1940. Kapittel 4 diskuterer utelukkende en side av samarbeidet med okkupasjonsmakten, nemlig HBSVs handel med Wehrmacht.

¹⁷ Universitetet i Bergen & Språkrådet u.å.: «Virksomhet».

¹⁸ Larsen 1999: 22.

¹⁹ Grimnes 2018: 208.

Historiografi – 2.verdenskrig, okkupasjonsøkonomien og lokalhistorie

2.verdenskrig og den nasjonale grunnfortellingen

2.verdenskrig har en spesiell plass i norsk historiebevissthet. «Krigen» har aldri vært en historie som kun produseres av faghistorikere. De fleste nordmenn, meg selv inkludert, har en forelder eller besteforelder som kan fortelle om sitt og andres dagligliv i krigsårene. På fjernsyn blir krigen gjenfortalt gang på gang i form av filmer og serier, hvorav *Max Manus* og *Kampen om tungtvannet* kanskje er de mest kjente eksemplene i nyere tid.²⁰ For unge nordmenn blir det stadig lettere å selv ta del i kampene gjennom dataspill, enten om man vil være en menig soldat i *Call of Duty: WWII* eller lede et lands fulle kamp- og produksjonsapparat i *Hearts of Iron IV*.²¹

2.verdenskrig er mer tilgjengelig for allmenn historieerindring, men det er noen bestemte historier som vanligvis blir gjenfortalt. Det eksisterer en *nasjonal grunnfortelling* om krigen i Norge. Det var historiker Odd-Bjørn Fures mening at hovedperspektivet på krigen var *motstand og kamp* mellom de som aktivt bekjempet okkupasjonsmakten, og de som utgjorde og støttet den.²² Ole Kristian Grimnes beskrev i 2018 denne grunnfortellingen som det godes kamp mot det onde: Demokratiet, rettstaten og de fleste nordmenn sto mot nazismen og dens norske håndlangere i NS. Denne historien har stadig blitt bygget på i norsk historieskriving og populærkultur.²³

Mens grunnfortellingen har dominert har andre perspektiver på krigen blitt lite dekket. I 1999 listet Fure opp de han anser som mest tabubelagte: Historien om jødene, frontkjemperne, likvidering, etterkommere av kollaboratører og okkupanter, og tvangsarbeidet til de østeuropeiske krigsfangene som ble sendt til Norge. Han nevner også «tvangspålagt samhandling» og «økonomisk kollaborasjon» som neglisjerte felt.²⁴ Grimnes slå fast at disse feltene har blitt utforsket langt mer i detalj nå enn da Fure kritiserte den manglende bredden i norsk okkupasjonshistorie. Grunnfortellingen er på langt nær borte, men den har blitt mer nyansert som følge av stadig flere beretninger som går utenom de tradisjonelle temaene.²⁵

Et par nylige eksempler på nyanseringen av grunnfortellingen kan belyse forandringene. I april 2019 vant norske Teknopilot og Sarepta Studioen en BAFTA for *My child Lebensborn*, et dataspill hvor du adopterer et norsk tyskerbarn like etter krigen.²⁶ Spillet prøver å gjenskape den hverdagen flere barn med norsk mor og tysk far opplevde etter krigen, da de i stor grad ble stigmatisert og mobbet for bakgrunnen til deres foreldre. Et annet eksempel er Marte Michelets *Hva visste hjemmefronten?* som i 2018 skapte stor

²⁰ Rønning, J. & Sandberg, E. (regissør). (2008). *Max Manus* [spillefilm]. Danmark: Miso Film Danmark; Sørensen, P.-O. (regissør). (2014). *Kampen om tungtvannet* [TV-serie]. Norge: Filmkameratene AS & Sebastio Film & TV ApS.

²¹ Sledgehammer Games & Raven Software (2017). *Call of duty: WWII*. Santa Monica: Activision.

Paradox development studio (2016). *Hearts of iron IV*. Stockholm: Paradox Interactive.

²² Fure 1999: 32-33.

²³ Grimnes 2018: 11-12

²⁴ Fure 1999: 33-39.

²⁵ Grimnes 2018: 11-12.

²⁶ Sarepta Studio AS (2018). *My child lebensborn*. Hamar: Teknopilot. Rundt samme tid som prisutdelingen ble spillet for en tid fjernet fra spillbutikken Google Play i Tyskland, Russland, Østerrike og Frankrike. Google, eieren av butikken, mente spillet brøt med retningslinjene for sensitivt innhold.

<https://www.gamer.no/artikler/google-play-forbyr-norske-my-child-lebensborn-i-tyskland-russland-osterrike-og-frankrike/461859> (sist sett 30.11.19).

kontrovers.²⁷ Boken går i skjæringspunktet mellom gamle og nye narrativer i historien om krigen: Den beskriver Holocaust i Norge, og spør om den organiserte hjemmefronten visste hvilken skjebne som ventet de norske jødene, og i så fall om den kunne gjort noe med det. Boken har, som mange bøker om okkupasjonen, et moralsk snitt; den spør om noen har handlet rett eller galt under de gjeldende omstendighetene. Blant annet havner den organiserte hjemmefronten under lupen.²⁸ Boka kombinerer dermed gamle og nye trender i okkupasjonshistorien: Det moralske perspektivet, velbrukt siden den tidlige etterkrigstiden, kombineres med en kritisk utforskning av en aktør mange har tatt for gitt var blant de «gode nordmenn».

Økonomisk okkupasjonshistorie

Å forstå grunnfortellingen, dens innhold og utbredelse, gjør det lettere å skjønne hvorfor okkupasjonshistorien inntil nylig har behandlet økonomiske spørsmål i liten grad. Rollen til økonomiske aktører under krigen passer ikke inn i den heroiske grunnfortellingen, med unntak av handelsflåten som seilte i alliert tjeneste. Dette har betydd at økonomisk historie om okkupasjonstiden i stor grad har blitt utviklet i senere tid, eller av utenlandske historikere.²⁹

I hans mastergrad fra 2011 gjennomførte Gaute Fredriksen en historiografisk undersøkelse av den økonomiske historieskrivingens arbeid om okkupasjonen av Norge. I den grad økonomisk historie var tilstedeværende i norsk okkupasjonshistorie rett etter krigen ble det brukt for å formidle *ødeleggelse, økonomisk samarbeid med tyskerne* og *hverdagsliv*. De økonomiske temaene ble brukt for å svare på politiske og moralske spørsmål: Hva har Norge rett til å kreve av krigsskadeerstatninger; og hvem har tjent for mye penger på å samarbeide med tyskerne? Disse spørsmålene var viktige i den umiddelbare etterkrigstiden, med store ødeleggelser i Nord-Norge, det økonomiske landssvikeroppgjøret og en fullstendig erosjon av den samarbeidsviljen mange hadde ovenfor okkupantene tilbake i 1940. Spørsmål om ødeleggelse, økonomisk samarbeid og hverdagsliv var i denne konteksten en forlengelse av samtidens politiske og moralske spørsmål.³⁰

Et par bøker fra like etter krigen illustrerer dette fokuset. I *Hva krigen kostet Norge* forsøkte Odd Aukrust og Petter Jakob Bjerke å beregne krigens omkostninger for den norske økonomien. Boken hadde en politisk slagside, da det var tenkt at dens beregninger kunne brukes for å kreve krigsskadeerstatning fra Tyskland og legitimere motstandskampen som hadde blitt ført.³¹ I *Den 6te kolonne*, forfattet under og etter okkupasjonen, stilte forfatter Helge Krog norske industriledere til ansvar for å ha kollaborert med tyskerne og muligens forlenget krigen ved deres manglende vilje til å godta sabotasje av industri som var av interesse for tyskerne. Han stiller seg uforstående, og sterkt dømmende, til samarbeidslinjen godtatt av industrien og statsadministrasjonen i april 1940.³²

²⁷ Michelet, M. (2018). *Hva visste hjemmefronten? Holocaust i Norge: Varslerne, unnvikelse, hemmeligholdet*. Oslo: Gyldendal.

²⁸ Fritsche 2019.

²⁹ Grimnes 2018: 189-190.

³⁰ Fredriksen 2011: 29-38.

³¹ Aukrust, O. & Bjerke, P. J. (1945). *Hva krigen kostet Norge: utviklingen under krigen. Problemene i dag. Politikken i framtida*. Oslo: Dreyers forlag.

³² Krog 1946: 18-25 & 46-64.

Alan Milwards *The Fascist Economy in Norway* (1972) blir ikke sjeldent omtalt som en av de mest innflytelsesrike bøkene om okkupasjonsøkonomien i Norge.³³ Milwards hensikt var å forske på implementeringen av *Den nye ordenen* i Norge, den nazistiske drømmen om en tyskdominert økonomisk sone hvor kontinentets periferier forsynte et industrialisert Sentral-Europa med råvarer. Norges tiltenkte rolle var som forsyner av fisk og lettmetaller, men NSDAPs rasistiske verdenssyn ga den norske befolkning en privilegert plass i den nazistiske visjonen for Europa. I praksis var det vanskelig for tyskerne å gjennomføre en så ambisiøs plan, og tyske myndigheter måtte som oftest improvisere det første halvåret av okkupasjonen. Alt i alt betegnet Milward okkupasjonsmaktens økonomiske politikk som mislykket. At norsk økonomi var avhengig av å importere mesteparten av brensel og mat før okkupasjonen gjorde det nødvendig å forsyne økonomien med råvarer som korn og kull gjennom hele okkupasjonen. Okkupasjonsstyret utnyttet norske verdier på en effektiv måte, men beslutningen om å fortsatt sende vitale råvarer til Norge nulltet ut enhver gevinst under okkupasjonen.³⁴ Boka la vekt på momenter som sjeldent ble nevnt i okkupasjonshistorien. Tyske planer og intensjoner, ofte grunnet i fascistisk ideologi og raseteori, blir beskrevet som sentralt for måten okkupasjonen ble gjennomført. Spriket mellom visjon og implementering var likevel stort fra dag én. Den store importen og utbyggingen av infrastruktur rokket ved bildet av Norge som et land ribbet av Wehrmacht og Rikskommisariatet. Milwards analyser av krigshandelen, aluminiumsindustrien, jordbruk og fiske hadde ikke et moralsk snitt: I stedet for å undersøke hva som var gode og onde handlinger prøvde Milward å se om implementeringen av en fascistisk økonomi var vellykket.

I tiårene etter Milwards bok forandret bildet av okkupasjonsøkonomien seg. Der forfattere vanligvis snakket om ødeleggelse og kostnader begynte historikere på 70- og 80-tallet å skildre den tyske utbyggingen av infrastruktur som et gode. Det ble også vanligere å snakke om andre aspekter ved okkupasjonsøkonomien, som innovasjon i næringslivet. Samtidig var dette en forandring i innhold, ikke i lengde eller prioritet. De mer nyanserte tolkningene av okkupasjonsøkonomien var fortsatt gitt mindre plass enn motstandskamp og krigshandlinger.

Klassekamp og fellesskap 1920-1945, skrevet av Edvard Bull den yngre og først utgitt i 1978, innleder delkapittelet om næringslivets rolle under krigen med tittelen «Hold hjulene i gang!»: En referanse til Administrasjonsrådets oppfordring om å holde arbeidslivet gående i april 1940. Bulls beretning inkluderer og en egen del om hverdagsøkonomien, hvor utjevning av sosioøkonomiske skiller mellom fattig og rik, og by og land blir viet mye plass.³⁵

Et annet eksempel på det tematiske skifte finner man i *Norge i krig: Hverdagsliv* av Guri Hjeltnes. Her er hverdagsøkonomien det sentrale økonomiske temaet, men på langt nær det eneste som skildres. Hun tok også pulsen på okkupasjonsøkonomiens historiografi, hvor hun påpeker at nyere innslag i litteraturen argumenterer for en industriell omstilling og nyskaping i løpet av krigsårene.

Blant økonomene og historikere finner vi ulike synspunkter. Ett er den tradisjonelle holdningen – at landet ble plyndret og utbyttet. Et annet er at Norge

³³ Fredriksen 2011: 57; Frøland, Ingulstad & Scherner 2016: 8.

³⁴ Milward 1972: v-vi, 3-4, 31-32, 67-68, 70-120 & 279-282.

³⁵ Bull 1995: 369-386

kom ut av okkupasjonen med utvikling og gevinst på noen områder, parallelt med tap på andre områder.³⁶

I Aschehougs Norgeshistorie har Even Lange forfattet bind 11, *Samling om felles mål 1935-1970*. Boken inkorporerer gamle og nye perspektiver på okkupasjonsøkonomien. Tradisjonen tro er økonomisk aktivitet tolket med et moralsk snitt. Langes beskrivelse av «Administrativ og økonomisk tilpasning» er plassert mellom seksjonene om samarbeid på en side og motstand på den andre, noe som effektivt stiller den fram som det nøytrale alternativet av de tre. Men dette er supplert med en egen seksjon om «krigsøkonomi og sosial utjevning», som i stor grad følger den samme avveiningen til Hjeltnes.³⁷

Det siste tiåret har sett en ny giv i skriving om okkupasjonsøkonomien. *Industrial collaboration in nazi-occupied Europe: Norway in context*, utgitt i 2016 prøver å sammenligne de tyske okkupasjonsstyrenes økonomiske utnyttning i Vest-Europa med situasjonen som fant sted i Norge.³⁸ Ole Kristina Grimnes har i sin bok *Norge under andre verdenskrig* et lenger kapittel dedikert til de mange aspektene av okkupasjonsøkonomien. Samtidig drar Grimnes økonomiske spørsmål inn i flere av bokens temaer, som kollaborasjon og hverdagslivet under okkupasjonen.

Norsk tekstil II og arven etter Gabriel Hofgaard

Et faktum som, dessverre for denne masteren, går igjen er den manglende oppmerksomhet rundt tekstilindustriens rolle under okkupasjonen. Ingen av verkene som er nevnt i historiografien inneholder noe utover enkeltsetninger om tekstilindustrien under okkupasjonen. Årsaken til den manglende interessen kan være så enkel som at andre industrier har vært regnet som viktigere og mer spennende. Tyskerne hadde ambisiøse planer for deler av norsk industri og flere bedrifter, men dette ser ikke ut til å ha gjeldt tekstilindustrien. Samtidig er det vanskelig å konkludere med at det var en manglende interesse siden det ikke finnes noe materiale å basere dette på. Norsk tekstilindustri er kanskje fanget i en ond sirkel: For uinteressant til å skrives om, og få muligheter til å finne noe interessant siden den ikke skrives om.

Det finnes ett slags unntak til denne regelen. Sigurd Griegs *Norsk Tekstil II* var et bestillingsverk fra *De norske tekstilfabrikkers hovedforening* som ble utgitt i 1950. Boka forteller om tekstilindustriens utvikling i perioden 1898 til 1940 gjennom økonomiske konjunkturer, tollpolitikk, produksjon, organisering og sosiale forhold. Denne delen stopper opp ved krigsutbruddet i 1940 og gir oss derfor ingen innsikt i okkupasjonen. Den andre delen av boka derimot, med historikk for hver enkelt av landets tekstilbedrifter, strekker seg ofte fram til 1945. Dette er tilfellet for Haldens Bomuldsspinneri & Væveri. Det er bare tre sider som tar for seg perioden fra 1940-1945, men det er antagelig den viktigste beretningen om HBSV under okkupasjonen. De tre sidene har vært basisen for alle senere beretninger som har skrevet noe om bedriftens virke under okkupasjonen, så en nøye gjennomgang er på sin plass.

Det første å bite seg merke i er at historikken er skrevet av Gabriel Hofgaard (1898-1988). Ved krigsutbruddet i 1940 hadde han vært disponent (les: sjef) for fabrikken i elleve år, og han kom til å inneha den posisjonen fram til 1968. Han hadde også vært

³⁶ Hjeltnes 1987: 92.

³⁷ Lange 1998: 84-88 & 98-103.

³⁸ Frøland, H. O., Ingulstad, M. & Scherner, J. (red.). (2016). *Industrial collaboration in nazi-occupied Europe: Norway in context*. London: Palgrave Macmillan.

formann for *De norske bomuldswarefabrikers forening* mellom 1932 og 1938,³⁹ og satt i den første redaksjonskomiteen for det som kom til å bli Norsk Tekstil I og II.⁴⁰

Historikken fra okkupasjonen starter med de problemene HBSV møtte rett etter krigsutbruddet i 1940. Det ble pålagt flere restriksjoner som hemmet produksjonen, men det spesifiseres ikke nøyaktig hva «de mange vanskeligheter» var. Samtidig var fabrikken godt forsynt med opplagrede råvarer og reservedeler, så HBSV kunne lage så mye som var tillatt av okkupasjonsmyndighetene. Arbeidsforholdene skal ha vært gode mellom tillitsmenn og arbeidere. Verken ansatte eller eiendom skal ha blitt skadet under krigshandlingene; og forsyningssituasjon var, for øyeblikket, bra nok til at HBSV måtte sende råvarer til mindre heldige tekstilbedrifter. Til og med okkupasjonsmyndighetene var interessert i bedriftens råvarelagre: Ved juletider 1940 beslagla de halvparten av ullgarnet bedriften hadde. Den andre halvdel gjemte bedriften helt frem til krigens slutt.⁴¹

Dette er stort sett det vi får høre om bedriftens virke i 1940. Driften skilte seg sterkt ut fra de kommende okkupasjonsårene, spesielt i forsyningssituasjonen. Gjennom hele 1940 hadde man mer enn nok bomull og bomullsgarn til å holde den vante produksjonen gående. Også i 1941 kunne «maskinene [...] gå tilfredsstillende i alle avdelinger»,⁴² men fra 1942 begynte man å slå om produksjonen til papirgarn og -vev. Det ble lagt planer for modernisering av fabrikkene, men de fleste tiltakene kunne ikke gjennomføres før etter krigen. Forholdet mellom ledelsen og arbeiderne skal ha holdt seg bra gjennom hele krigen.⁴³

Hva utover innholdet bør vi vite om historikken? Noe av det mest åpenbare er Gabriel Hofgaards rolle som disponent ved fabrikken. Det er naturlig at han fokuserer på temaer som var viktig i hans posisjon som leder. Få vil betvile hvor viktig forsyningssituasjonen, restriksjoner og slitasje på maskiner var for en industribedrift, men det er kanskje ikke det en av arbeiderne på veveriet ville trukket frem. Hofgaards historikk er en historie sett ovenfra og ned.

Hofgaards historikk er del av et *bedriftshistorisk verk*, og som historiker Einar Lie har påpekt fantes det sjangertrekk bedriftshistoriene pleide å følge. De fokuserte på *dyktighet, fremgang og gode beslutninger* tatt av bedriftsledelsen på bakgrunn av moralsk og forretningsmessig teft. Bedriftene i seg selv ble ofte fremstilt som en handlende aktør uten interne stridigheter eller meningsbryting blant ansatte eller ledelse. Alt i alt var bedriftshistorie nesten utelukkende positivt.⁴⁴

Viktig er også *tidspunktet* historikken ble skrevet. Gabriel Hofgaard skrev historikken en gang mellom 1946 og 1950, altså i den nære etterkrigstiden. På det tidspunktet hadde holdningen til økonomisk samhandling under okkupasjonen gått igjennom en drastisk utvikling. Ole Kristian Grimnes har påpekt at den *faktiske* okkupasjonshistorien, og fortellingen som ble konstruert som en del av oppgjøret etter Krigen, var forskjellige. Å handle med tyskerne var stort sett uproblematisk i 1940, men da freden kom i 1945 var det uglesett og i visse tilfeller straffbart.⁴⁵ Det eksisterte altså insentiver for å utelate info

³⁹ Jacobsen 1973: 170.

⁴⁰ Grieg 1948: Innledning.

⁴¹ Grieg 1950: 28.

⁴² Grieg 1950: 28.

⁴³ Grieg 1950: 28-30.

⁴⁴ Lie 2006: 326-336.

⁴⁵ Grimnes 1999: 49-53.

om samhandling med okkupasjonsmakten, og det fantes insentiver for å fortelle om hendelser som vitnet om, for eksempel, motstand og framsynthet.

Det er vanskelig å si hvor mye disse trendene har påvirket historikken til Hofgaard. Ingen andre forfattere har skrevet om HBSV under okkupasjonen uten å basere seg på historikken i Norsk Tekstil II, så det finnes ingen alternativ fremstilling vi kan sammenligne med. Det vi vet er at det var gode grunner til å ikke fortelle om samhandling med tyskerne. Om noe var det ønskelig å fokusere på klart negative sider i et slikt forhold, som restriksjonene på produksjonen og rekvireringen av ullgarnet. Og hvis det var konflikter og uenigheter er det lite sannsynlig at historikken ville gitt særlig med plass til det. Det gjør det mer sannsynlig at en historikk som dette bare formidler aksepterte sannheter – og at historieskrivere som kommer etterpå videreformidler disse aksepterte sannhetene.

HBSV i den lokale okkupasjonshistorien

Haldens Bomuldsspindleri & Væveri har lenge vært av interesse for historielag og -interesserte i Haldendistriktet. I lokalhistoriske bøker som inkluderer HBSV har ikke okkupasjonsårene vært i søkelyset. Verk som eksklusivt omhandler HBSV har heller konsentrert seg om grunnleggelsen i 1813, eller den dramatiske konkursen i 1972. Okkupasjonsårene nevnes derfor kun i sammenhenger der HBSV er del av en større historie, om det så er Haldens industrihistorie, Tistedals historie eller lokal okkupasjonshistorie. Disse bøkernes historie om HBSV i okkupasjonsårene er, i bunn og grunn, basert på historikken til Gabriel Hofgaard. Det har altså ikke kommet fram noe særlig annen kunnskap eller tolkning gjennom disse bøkene.

Den mest anerkjente, innflytelsesrike og viktigste lokalhistoriske boken for denne masteroppgaven er Ivar Bjørndals *Fra vannsag til atomreaktor*, som ble utgitt av Halden kommune i 1965. Boka skildrer den historiske utviklingen til industrisamfunnet i Halden over en 100-års periode frem til 1965, og dets siste kapittel tar for seg perioden 1940 til 1965. Logisk nok innledes denne delen med krigshandlingene i 1940, så kommer de «Fem lange år» om okkupasjonen. Okkupasjonsårene har Bjørndal skildret gjennom flere av byens nøkkelbedrifter, blant annet HBSV. Bjørndal har basert historikken sin på Grieg og bedriftens årsberetninger, så historikken er utfyllende og helhetlig. Samtidig er oppbyggingen, hvilke fakta han trekker fram og sammenhengen mellom dem, uten tvil basert på Hofgaards historikk. Det blir derfor den samme historien og mange av de samme argumentene. Bedriftsledelsen forutså fortsatt krigens utbrudd; ullageret ble konfiskert; forholdet mellom ledelsen og de ansatte var godt og det ble mangel på råvarer etter hvert.⁴⁶

Det er rettferdig å si at Bjørndals beretning har popularisert Gabriel Hofgaards historikk for andre lokalforfattere og -historikere. Det er lett å se i senere bøker hvor innflytelsesrik hans bok har vært, og beskrivelsen av HBSV under okkupasjonen er intet unntak. Mange av de samme momentene trekkes frem når bedriftens virke under krigen nevnes, og ikke sjeldent er det essensielt det samme som blir sagt.

Dette er ikke en dårlig ting i seg selv, ei heller er det uforståelig at mange forfattere har holdt seg tro til Bjørndals beretning. «Fra vannsag til atomreaktor» er et solid historisk verk, så det er ikke rart at det har blitt brukt så mye. I tillegg er det økonomiske liv

⁴⁶ Bjørndal 1998: 247-249. Bjørndals bok fra 1998 består av to deler. Del 1 (s.7-300), som jeg bruker som kilde i denne oppgaven, er den originale «Fra vannsag til atomreaktor». Del 2, «Fra cellulose og skotøy til kabel og radar. Tiden etter 1965» (s.305-502 om man regner med vedleggene) dekker Haldens industri fra 1965 til 1980.

under okkupasjonen aldri hovedfokuset i de bøkene hvor det nevnes: Som jeg har nevnt har 2.verdenskrig tradisjonelt vært en historie om krig og motstand, og det gjelder også i Halden. Ingen bok illustrerer dette bedre enn Arvid Johansons *Grenseland i ufredsår ...*, Haldendistriktets eneste bok som kun tar for seg 2.verdenskrig. Det fremste fokuset til boka er motstand og krig, selv om Johanson prøvde å ikke gjøre boka til et «helte-epos». Likevel er det motstandsarbeid i ulike former som dominerer, spesielt Milorg-aksjoner og grenselosing. Da «det økonomiske liv» og HBSV nevnes er storparten hentet direkte fra Bjørndals bok.⁴⁷

Frank Kiel Jacobsens har i sin historie om lokalsamfunnet i Tistedal, *Sævvækællær og spinnejenter*, omtalt bedriften og okkupasjonstiden i korte trekk. Seksjonen om HBSV under krigen er i stor grad den samme som hos Ivar Bjørndal: Den vektlegger hvor godt forberedt bedriften var før krigen, problemene med å skaffe råvarer og nødhjelpen overfor arbeiderne. I tillegg har Jacobsen sin egen seksjon om bedriftens fagforening. Jacobsen valgte å holde seksjonen om 2.verdenskrig kort, og historien hans fokuserer på motstandsarbeidet blant tistedøler.⁴⁸

Det fins også et hefte om Tistedalens tekstilforening, fagforeningen blant de fleste arbeiderne på HBSV: *Tistedalens tekstilforening: 40 år* ble skrevet av Thorstein Hetsch, som var formann i fagforeningen gjennom nesten hele okkupasjonen,⁴⁹ ble utgitt i 1957. Hftet er definitivt interessant, da det gir et annet perspektiv på bedriften enn Hofgaards historikk. Noe av innholdet er også satt til 1939 og 1940, men resten av omtalen om okkupasjonsårene har ikke gitt noe annet tilskudd til denne oppgaven.

Den nyeste litteraturen om Halden er også den som favner bredest. I anledning av Haldens 350-års jubileum ble det utgitt tre bind under navnet *Haldens historie*, og det siste kom ut i 2018. Historien omfatter ikke bare hverdagsliv, politikk, økonomi og næringsliv i byen Halden: Forfatterens uttalte mål var å gi en «samlet beretning» over de tre kommunene som ble slått sammen til Halden kommune i 1967 (Halden, Berg og Idd).⁵⁰ Dette er et velkomment valg som har gjort boka svært nyttig for å beskrive de brede strøk av Haldens politikk, hverdags- og næringsliv, samt byens utvikling. Baksiden er at det er smått med detaljer om enkeltbedrifter. Beskrivelsene av HBSV er kortere enn i andre lokalhistoriske bøker, og i bind 3s kapittel om 2.verdenskrig nevnes ikke bedriften i det hele tatt.

Det er skrevet mye om 2.verdenskrig og okkupasjonen i den lokalhistoriske litteraturen. Mye av det forteller om perioden slik den ble opplevd og påvirket visse deler av distriktet, som industrien og Tistedal, mens verk som «Grenseland i Ufredsår» og «Haldens historie» søker å gi et helhetlig perspektiv. De fleste av bøkene er skrevet i tråd med den nasjonale grunnfortellingen, der fokuset er på motstand og krig. HBSV nevnes i flere av disse bøkene og mange sammenhenger, men for okkupasjonen er fremstillingen essensielt den samme. Gabriel Hofgaards bidrag i «Norsk Tekstil II» kan ses tydelig i Ivar Bjørndals industrihistoriske bok. Derfra ser det ut som om fremstillingen av HBSV under krigen har spredd seg videre til de andre bøkene jeg har nevnt. Historien om HBSV under

⁴⁷ Johanson 1985: 8-9 & 151-153.

⁴⁸ Jacobsen 1989: 60-61, 93-99 & 175-176.

⁴⁹ Hetsch 1957: 30.

⁵⁰ Eliassen & Hansen 2014: 7. kapittelet om Halden under 2.verdenskrig finner du i; Hansen, Svein Olav (2018). *Haldens historie: Bd. 3. 1940-2018*. Side 17-63.

okkupasjonen er derfor svært ensidig, siden alle fremstillingene er basert på det samme materialet.

Metode: Kvalitativ kildegransking og utvalg

Oppgaven har en kvalitativ tilnærming. I historieforskning signaliserer ikke dette nødvendigvis tilhørighet til en bestemt metodologi eller en klart definert metode. Som historiker Knut Kjelstadli har påpekt er kildegransking (eller kildekritikk), historikerens favorittmetode, «... stort sett systematisert sunn fornuft».⁵¹ Måten kildegransking foregår på varierer fra sak til sak fordi kildene våre kan være så forskjellige. At oppgaven er «kvalitativ» er mer en erkjennelse av at jeg har valgt å prioritere visse typer kilder over andre. Kort og godt har jeg favorisert tekst (korrespondanse, forsikringer, ordrer og lignende) over tall (produksjonstabeller og datasett).

Nesten alle primærkildene jeg har valgt å granske kommer fra arkivet etterlatt av Haldens Bomuldsspindleri & Væveri, som i dag er forvaltet av Halden historiske Samlinger. Fra Riksarkivet har jeg brukt enkelte rapporter fra krigsbegivenhetene i år 1940. Disse ble gjort digitalt tilgjengelig i 2020 i anledning av at det hadde gått 80 år siden den tyske invasjonen. Planen var å besøke i Riksarkivet, men etter kovid ble dette vanskelig å gjennomføre. Jeg har også brukt et par utgaver av avisen *Smaalenenes Amtstidende* som har blitt digitalisert av Nasjonalbiblioteket.

Arkivet etter Haldens Bomuldsspindleri & Væveri

Nesten alle primærkildene jeg har valgt å granske kommer fra arkivet etterlatt av Haldens Bomuldsspindleri & Væveri. Som de fleste bedriftsarkiver tjente HBSVs arkiv som et lagringssted for dokumenter, lister, brev og lignende som man av ulike hensyn måtte bevare. Fra det jeg har sett bevarte bedriften systematisk (i det minste for min periode): korrespondanse med alt og alle; produksjonstall og -tabeller for fabrikkens ulike avdelinger; forsikringer; tall og planer for regnskap og økonomi; styreprotokoller og avisutklipp. Det meste av dette har blitt arkivert etter *årgang*.

Dette er på ingen måte en komplett opprømsing av hva som finnes i arkivet. Jeg har gjort omfattende undersøkelser for årgangene 1940 og 1939, men bedriftens arkiv spenner hele tidsrommet fra 1855 og fram til 1971. En ivrig masterstudent kunne ikke drømt om å komme seg igjennom hele arkivet, og jeg mistenker at det ville krevd mange flere enn én for å gå over krigsårene alene.

I tillegg til å være stort er arkivet også under ordning. Det vil si at arkivet til en viss grad har blitt organisert av arkivarer, men for perioden min er ikke oversikten fullkommen. Dette har påvirket kildearbeidet på flere måter. Usikkerheten om alt som *skulle vært i arkivet* faktisk er der har til tider vært nervepinnende, og legger litt tvil om gyldigheten til en undersøkelse som dette. Senest i april fikk jeg høre om en rekke dokumenter som ble funnet i en safe der spinneriet tidligere var huset, dokumenter en skulle forvente at lå i arkivet fra før. Funnet har ikke hatt noe særlig å si siden det er mer enn nok å undersøke fra før, men det sår tvil om hvor komplett arkivet faktisk er.

Det har vært et større problem at arkivet har vært vanskelig å finne fram i. De første årene, som består av arkivet etter Gabriel Hofgaard (1823-1890, må ikke forveksles med hans barnebarn, også Gabriel Hofgaard, som jeg skriver om i resten av oppgaven), har

⁵¹ Kjelstadli 2007: 169. «Sunn fornuft» er i seg selv et problematisk begrep i forskning. Alle har en sunn fornuft, men det er så internalisert at det er vanskelig å sette fingeren på. En god drøfting av dette innenfor politisk ideologi finnes i innledningen av; Andrew Heywood, *Political ideologies: an introduction* (2014).

blitt fullstendig ordnet av arkivarer, men det er unntaket som bekrefter regelen. For årgangene 1939 og 1940 er det mulig å skaffe seg oversikt, men graden av orden varierer etter kildetypen. Korrespondanse og arkivbøker har blitt organisert og er derfor lett å finne fram i. Unntaket er den omfattende korrespondansen som ble ført med ulike arbeidsliv- og bransjeorganisasjoner, som *De norske tekstilfabrikkers hovedforening*, *Arbeidsgiverforeningen* og generalintendanten i Forsvaret. Disse var stuet oppe i en stor, utforsket kiste markert med «1940» på siden, hvor en stor mengde bilag og andre dokumenter også lå. Andre viktige kilder ble funnet på tilsynelatende tilfeldige steder. Dette inkluderer blant annet bedriftens sjø- og varekrigsforsikringer for perioden 1938 til 1940, og de økonomiske hovedoppgjørene for 1939 og 1940, hvor man blant annet finner lagerbeholdninger og detaljerte gjennomganger av bedriftsavdelingenes (spinneri, veveri, og så videre) produksjon.

Uordenen har bydd på noen problemer under kildearbeidet. God arkivering gir en pekepinn på den sammenhengen en gruppe kilder har med andre kilder i det samme arkivet. Når materialet ligger på tilfeldige steder er det vanskeligere å se slike sammenhenger. Systemet med korrespondanser er heldigvis godt organisert, og alt som har blitt oppbevart i 1940-kisten har antagelig en relasjon til hverandre. De diverse kildene som jeg har støtt på ved en tilfeldighet har vært vanskeligere å koble opp med andre kilder, dog ikke umulig. For eksempel er det svært sannsynlig at de økonomiske hovedoppgjørene for 1939 og 1940, som har ligget løst i arkivet, er en mer detaljert gjennomgang av de økonomiske resultatene som er oppført i HBSVs årsberetninger.⁵²

Utvalget

Denne oppgaven baserer seg i hovedsak på materiale fra årene 1939 og 1940. Det største utvalget av kilder kommer fra 1940, året som masteroppgaven fokuserer på. Den lille mengden med sekundærlitteratur om HBSV gjorde det også nødvendig å bruke en del materiale fra 1939 for å gi bakgrunn til bedriftens drift, produksjon og råvaresituasjon. Det har også blitt brukt enkelte kilder fra 1938 (forsikringspoliser) og 1941 (årsberetning) for å belyse bedriftens virksomhet i 1939 og 1940. At utvalget konsentrerer seg om året 1939, i tillegg til 1940, er en direkte konsekvens av det er så lite sekundærlitteratur å støtte seg på. Hadde jeg ikke undersøkt mye arkivmaterialet fra dette året hadde jeg rett og slett ikke visst nok til å svare ordentlig på problemstillingen. Det ekstra arbeidet har vært til stor nytte for oppgaven, men under de litt kaotiske forholdene i arkivet har det også vært tidkrevende, slitsomt og stressende.

Som nevnt er en del av kildene fra HBSVs arkiv organisert, men det gjelder ikke alt. Ved referering har jeg derfor vært nødt til å føre opp kildematerialet mitt under kategorier som jeg har laget selv. Unntaket er korrespondansemappene, som på Arkivportalens oversikt ligger under serie Df «Nyere korrespondanse ordnet kronologisk og etter brevmottager 1924-1970» (fra nå av forkortet til: Df korrespondanse).⁵³ Dette er så klart ikke en perfekt løsning, men det er en av ulempene man må forholde seg til når man jobber i et arkiv som fortsatt er under ordning.

Den første gruppen av utvalgte kilder er korrespondansen mellom kunder, samarbeidspartnere og andre, som er arkivert i egne korrespondansemapper og kopibøker. Dette er den delen av kildeutvalget som er mest ordnet og lettest å orientere

⁵² OSTM – HHS, HBSV, Diverse, *Økonomisk hovedoppgjør 1939-1940*. Denne permen, som ligger løst i arkivet, kan være vanskelig å finne. På permens framside står det «1939-1940», mens resten av skriften er nesten uleselig. Jeg refererer til permen som «Økonomisk hovedoppgjør 1939-1940» for klarhets skyld.

⁵³

seg i. Kopibøkene inneholder kopier av brev som har blitt sendt av HBSV og er sortert kronologisk. Disse har blitt brukt svært lite sammenlignet med korrespondansemappene, som inneholder både sendte og mottatte brev. Det er spesielt i korrespondansemappene at jeg har funnet relevante kilder for år 1939. Mange av samtalene som HBSV førte med andre aktører i 1940 henviser tilbake til brev de sendte mellom hverandre året før. Det har derfor ofte vært nødvendig å finne korrespondansemappen til, for eksempel, Statens Kornforretning, fra 1939 for å forstå betydningen av det som ble skrevet i 1940. I fotnoter som refererer til korrespondansemappene refererer til

Den andre gruppen med utvalgte kilder er de som har blitt oppbevart i 1940-kisten. Det har ikke blitt slått fast hva som er sammenhengen mellom alle dokumentene eller hvorfor akkurat de har blitt lagret i kisten. En teori er at kistene var en slags «direktørboks» i arkivet, hvor papirer over produksjonen og spesiell korrespondanse ble lagt. Uansett er det klart at slike kister ble flittig brukt til arkivering gjennom flere år, for de tidligste kistene går tilbake til tiden rundt år 1900. 1940-kisten inneholder 28 forskjellige grupper med dokumenter. Av disse dokumentene har jeg undersøkt de følgende fem settene:

- Norges Industriforbund 1940
- De norske tekstilfabrikkers hovedforening 1940
- De norske bomullsvarefabrikkers forening 1940
- Norsk arbeidsgiverforening, Tekstilfabrikkenes landssammenslutning, Tistedalens tekstilforening 1940
- Oppgaver til Generalintendanten og Generalfelttøimesteren 1937-1940

Alle disse mappene inneholder korrespondanse, men de har blitt lagret separat fra bedriftens øvrige korrespondansemapper og kopibøker. Av de fem er det korrespondansen til (primært) generalintendanten som minner mest om en vanlig korrespondansemappe: De fleste brevene er spørsmål og avklaringer om leveranser til Forsvaret ved opprustning eller mobilisering. Det er også verdt å påpeke at det fins en vanlig korrespondansemappe for generalintendanten fra 1939,⁵⁴ som dekker faktiske kjøp gjort i andre halvdel av 1939.

De fire andre korrespondansemappene var for kontakten med *næringslivsorganisasjoner* som HBSV var representert i. *Norges industriforbund* og *Norsk arbeidsgiverforening*, to av organisasjonene som i 1989 slo seg sammen til NHO, representerte et bredt spekter av norske industribedrifter. Arbeidsgiverforeningen hadde sin egen organisasjon for tekstilindustrier, som behandlet lønns- og arbeidsspørsmål med fagforbundet *Tekstilfabrikkenes landssammenslutning*. *De norske tekstilfabrikkers hovedforening* (Hovedforeningen) fungerte som en fellesorganisasjon for alle landets tekstilbedrifter. I tillegg var det flere bransjeforeninger tilknyttet Hovedforeningen, og for bomullsvareindustriens del var *De norske bomullsvarefabrikkers forening*.⁵⁵

Korrespondansen med Norsk arbeidsgiverforening, Tekstilfabrikkenes landssammenslutning og Tistedalens tekstilforening omhandlet nesten alltid praktiske spørsmål relatert til ansettelse, oppsigelser, lønns- og arbeidsordninger. HBSV kontaktet ofte Norsk arbeidsgiverforeningen for å be om råd i saker som ble tatt opp av *Tistedalens tekstilforening*, fagforeningen som representerte mange av bedriftens ansatte. Med Norges industriforbund var HBSV, mer enn noe annet, mottager av informasjon og

⁵⁴ OSTM – HHS, HBSV, Df korrespondanse, boks 54 1939 fra De til Og, *Generalintendanten, Oslo*.

⁵⁵ Grieg 1950: 482-483.

vedtak gjort av sentrale myndigheter under okkupasjonen. HBSV kom også senere til å prate med industriforeningen om mulige handelsavtaler. Med Hovedforeningen og De norske bomullsvarefabrikkers forening ble det tatt opp og diskutert saker som først og fremst gjaldt tekstilindustrien, eventuelt bomullsvarefabrikkene spesielt. Svært ofte kunne en og samme sak bli diskutert i samtalen til begge foreningene.

Den tredje gruppen med kilder er styreprotokollen for perioden 1936 til 1952 og avisutklipp. Disse er oppbevart sammen i arkivet, derav at jeg har plassert dem i samme gruppe. Styreprotokollen er så klart den mest interessante av disse kildene: Den inneholder (1) referater fra alle styremøtene som ble holdt mellom HBSVs disponent og styret, og (2) årsberetningene i sin fulle lengde. Førstnevnte er vanligvis korte, oppsummerende og formulert på en måte som får enten disponenten eller styret som en helhet, til å virke som den handlende aktøren under disse møtene. Om det var diskusjoner, uenigheter eller meningsutveksling så dveles det aldri ved det. Jeg heller ikke kommet over noen andre kilder som forteller om styrets medlemmer (med unntak av disponenten) hadde noen innvirkning eller innflytelse på bedriftens virksomhet. Dette har gjort det vanskelig å si noe om *bedriftens styre som en handlende aktør*, og dette er mye av årsaken til at jeg nesten ikke har fokusert på styrets rolle i denne oppgaven. I den grad jeg har referert til dem som en beslutningstager, ofte omtalt som «ledelsen» eller «styret», er det fordi jeg ikke har en mer presis forståelse av hvem eller hvilke personer som påvirket en beslutning på disse styremøtene.

Årsberetningene har vært svært nyttige i denne oppgaven. Alle beretningene jeg har lest følger et fast system: De starter med en oppsummering av årets bomulls- og råvarepriser; så følger det generelle bemerkninger om årets drift og virksomhet; deretter kommer driftsresultater og til slutt produksjonstall. Årsberetningene er også oppsummerende, men til forskjell fra styremøtene har dette vært svært nyttig for å si om jeg er på riktig vei eller ikke i arbeidet med andre kilder. Mye av tallmaterialet jeg refererer til i denne oppgaven, som total produksjon og omsetning, kommer fra disse årsberetningene. Som navnet tilsier så refererer *Avisutklipp* til en perm som er fylt med avisutklipp. Mer spesifikt er det bare snakk om en enkel perm, som blant annet inneholder utklipp for perioden 1938 til 1940.

Den fjerde gruppen er kilder jeg vil referere til som «Diverse». Disse kildene har blitt funnet løst i arkivet, og det er vanskelig å si hvordan de ble arkivert før bedriftens konkurs. Denne kategorien består av to permer med et ganske omfattende innhold. Den ene av disse er *Økonomisk hovedoppgjør 1939-40*, som inneholder utkast og utregninger over kostnader, produksjon og lagerbeholdninger. Den andre permen er *Poseidon og krigsskadeforsikring*, som inneholder forsikringspoliser og korrespondanse med forsikringssselskapet Poseidon. Forsikringspolisene har blitt brukt til å estimere hvor stor importen til HBSV var i perioden fra august 1938 til april 1940, samt hvor denne importen kom fra. Ikke alle forsikringspolisene til HBSV er til stede i denne permen, så man må ta visse forbehold når dette materiale brukes. Likevel har polisene vært uvurderlig i arbeidet med å kartlegge det internasjonale handelsnettverket til HBSV, et tema som har vært svært lite kjent fra før.

Didaktisk relevans

2.verdenskrig har en spesiell plass i norsk historiebevissthet og gjengis ofte på fjernsyn, i dataspill og gjennom familiehistorier. Så populær som konflikten er i allmenheten vil det være nyttig for elever å vite hva som er typisk for erindringen av 2.verdenskrig Norge, og samtidig lære om temaer som kan nyansere konflikten.

Dette er tiltak som allerede har blitt tatt på høyeste hold i skolen. Den nye læreplanen for historie på studieforberedende, som på VG3 innføres i 2022, legger større vekt på å gjenkjenne historiebruk. Læreplanen introduserer også et mål om å «Utforske menneskers handlingsrom og valgmuligheter i konfliktsituasjoner og vurdere konsekvenser av valgene de har tatt», et mål som er bortimot likt, men mindre omfattende for VG3 påbygging.⁵⁶ I denne sammenhengen kan HBSVs virksomhet i okkupasjonens første år være et godt eksempel på valg som store deler av det norske næringslivet tok det året. Det kan gi et mer nyansert bilde av 2.verdenskrig i Norge, samtidig som det kan brukes til å stille spørsmål om erindringen av konflikten: Hvorfor er det slik at vi stadig vekk presenteres med heltefortellinger om krig og motstand, mens vi nesten aldri blir fortalt om næringslivets virke under okkupasjonen?

⁵⁶ Utdanningsdirektoratet 2019: kompetansemål og vurdering vg3 og vg3 påbygging.

Kapittel 2: Før 9.april

Da krigen kom var bedriften meget godt forsynt med råvarer av alle slag: bomull og garn, farge- og appreturstoffer, brensel og likedan alle nødvendige reservedeler. Det kom av at ledelsen var forberedt på krigsutbrudd.⁵⁷

I Europa startet 2.verdenskrig med Tysklands angrep på Polen 1.september 1939. Før 9.april 1940 var ikke Norge en del av denne konflikten, men månedene som nøytral stat preget landet for det. Noe av det som begynte å røre på seg mer enn vanlig var utenrikshandelen. I de siste seks månedene før 9.april importerte den norske stat og private bedrifter like mye som i hele 1935.⁵⁸ Haldens Bomuldsspindri & Væveri var blant de bedrifter som gjorde sitt for å bringe en uvanlig stor mengde med råvarer inn til landet. I et brev til Fiskeridirektoratet fra 12.september gjorde bedriften rede for hvor mye bomull som var bestilt fra utlandet: 624 tonn.⁵⁹ Dette var nesten nok bomull til å holde bedriftens produksjon gående i et år.⁶⁰

Sitatet øverst i kapittelet er et eksempel på hvordan HBSVs lagring av bomull og andre råvarer har blitt portrettert i ettertid. At HBSV var godt forsynt da Norge ble invadert av Tyskland er det ingen tvil om, men jeg har lenge stusset på «... forberedt på krigsutbrudd». Det høres rart ut at en «forberedt» bedrift importerte nesten et års forbruk av bomull *etter* krigsutbruddet: Det slår meg først og fremst som en *reaksjon*.

Jeg tar opp dette fordi denne reaksjonen beskriver godt hva som skjedde med HBSVs virksomhet i månedene mellom 1.september 1939 og 9.april 1940. Omsetning, etterspørsel, import og kundebase ble forandret etter krigsutbruddet på kontinentet. Da Norge ble invadert av Tyskland hadde det skjedd betydelige forandringer som innvirket på bedriften under okkupasjonen. Hvis en skal sette det på spissen kan man si at HBSV reagerte seg framover i disse månedene, og tilpasset virksomheten til de utfordringene og mulighetene som dukket opp.

Dette kapittelet er en gjennomgang av noen bestemte sider av HBSVs virksomhet: (1) omsetning og produksjon, (2) bedriftens internasjonale handelsnettverk og (3) de store kundene som HBSV begynte å levere til sent i 1939. Mye av dette var på plass før utbruddet av 2.verdenskrig, men det er viktig å forstå hvordan disse delene av virksomheten forandret seg før den tyske invasjonen av Norge.

Produksjon og omsetning

HBSVs produksjon var definert av en fundamental todeling i produksjonen. Bedriften var jo et bomullsspinneri og -veveri: Det hadde produksjonsapparatet til å spinne garn fra bomull, som så ble vevet til ulike bomullsvarer. Denne todelingen ble først innført i 1877, da bedriftens gamle fabrikkbygning brant ned og nye maskiner måtte skaffes. Det ble tatt en beslutning om å kjøpe inn vevestoler i tillegg til spinnestolene, som bedriften tidligere hadde hatt. Innen 1889 hadde veving blitt en så viktig del av driften at spinneriet og veveriet ble plassert i hver sin fabrikkbygning.⁶¹ Dette sementerte den todelte produksjonen som, i det store og det hele, fortsatt definerte HBSVs produksjon.

⁵⁷ Bjørndal, I. (1998). *Fra vannkraft til datakraft: Trekk fra Haldens historie i hundre og tredivet år*. Halden: 247.

⁵⁸ Bull 1995: 379.

⁵⁹ OSTM – HHS, HBSV, Df korrespondanse, Boks No.54 1939 De-Og, *Fi 16*: brev av 12.september 1939.

⁶⁰ OSTM – HHS, HBSV, Diverse, Økonomisk hovedoppgjør 1939-1940, *Utrekninger datert 10.februar*: side 1.

⁶¹ Bjørndal 1998: 49. Det er også etter brannen i 1877 at bedriften skifter navn til «Haldens Bomuldsspindri & Væveri».

Per februar 1940 jobbet 206 ansatte i veveriet og 144 i spinneriet. Til sammen arbeidet altså 350 av bedriftens 376 ansatte i disse to seksjonene.⁶²

Veveriet utgjorde den største delen av produksjonsapparatet. Den tidligere nevnte artikkelen fra Morgenbladet fortalte at det var rundt 530 vevestoler i veveriet da de besøkte bedriften i 1938. En del av disse var helautomatiske stoler som hadde blitt skaffet som en del av bedriftens pågående rasjonalisering.⁶³ Produksjonen i veveriet varierte nok etter hva kundene ønsket seg, men vi har noen beskrivelser av hva som vanligvis ble produsert. Artikkelen fra Morgenbladet ramser opp «... forskjellige sorter lerret, flaneller, skofor, blåtøi og farvet dynesatin, zephyr, skjortestoffer, gardintøi etc. samt vindtøi og dongery, som fabrikken særlig har lagt sig etter».⁶⁴ Dette virker som en grei oppsummering av hva veveriet produserte. Andre kilder fra arkivet avslører at HBSV også kunne produsere store mengder twill,⁶⁵ og sekkelerret.⁶⁶ Antagelig var veveriet fleksibelt nok til å bytte produksjon fra et stoff til et annet så lenge det ble gitt tid til forarbeid og omstilling. Noen stoffer kunne likevel by på problemer. For eksempel måtte HBSV avslå produksjonen av en del gassmasketøy fordi stoffet ikke passet med bedriftens maskiner.⁶⁷

Veveriet sto for nesten hele omsetningen (les: salget) til HBSV. Av en totalomsetning på 3,8 millioner kroner i 1939 brakte veveriet inn rundt 3,37 millioner kroner; det vil si litt under 90% av hele bedriftens omsetning. 1939 var ikke et unntak i så måte, for samme mønsteret finner vi for år 1938 og,⁶⁸ jeg mistenker, for resten av 30-tallet. Det var altså prinsipielt fra veveriets varer HBSVs inntekt kom fra.

Spinneriet var, målt i inntekt, et tapsprosjekt. Under et styremøte i november 1939 ble det lagt fram tall fra hvor man anslo at spinneriet hadde tapt bedriften rundt 19 000 kroner i 1937.⁶⁹ Samtidig var ikke dette så uroende, for spinneriets prinsipielle oppgave var ikke å selge. Noe garn ble spinnert til dette formål, men ikke mye. I 1939 estimerte HBSV at de solgte rundt 16 000 pakker garn; 16% av spinneriets produksjon det året.⁷⁰ Antagelig var rundt en tredjedel av dette fiskegarnstråd.⁷¹ Resten av spinneriets garnproduksjon gikk direkte til veveriet. Der ble det brukt til å produsere varene som HBSV virkelig tjente penger på. Dette var et mer sikkert valg enn å kjøpe inn alt garnet fra andre bedrifter. Garn som produseres av andre og så fraktes til Halden kunne møte på flere problemer, som toll, eksportlisenser og andre forsinkelser. Å produsere bomullsgarn selv var kanskje en utgift, men det ga til gjengjeld større sikkerhet for produksjonen.

⁶² OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *Generalintendanten*: Oppgave over personfordeling med henblikk på mobilisering i 1940 (opptellingen med spinneriet, veveriet og fargeriet). I denne statistikken inkluderer «veveriet» antagelig det normale veveriet og teppeveveriet, som i de fleste sammenhenger omtales som sin egen seksjon.

⁶³ Grieg 1950: 27 og 489.

⁶⁴ Morgenbladet i Grieg 1950: 489.

⁶⁵ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *Generalintendanten*: brev av 18.mars 1937.

⁶⁶ OSTM – HHS, HBSV, Df korrespondanse, Boks No.60(1) 1939 Rü-Su 2.stk, *Statens Kornforretning, Oslo*: brev av 11.september.

⁶⁷ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *Generalintendanten*: brev av 27.juni 1939

⁶⁸ OSTM – HHS, HBSV, Diverse, Økonomisk hovedoppgjør 1939-1940, *Utrekninger datert 10.februar 1940*: side 2.

⁶⁹ HhS, HBSV, *HBS&V styreprk. 1936-1952*: 49.

⁷⁰ HhS, HBSV, *HBS&V styreprk. 1936-1952*: 60.

⁷¹ OSTM – HHS, HBSV, Df korrespondanse, Boks No.54 1939 De-Og, *Fi 16*: brev av 12.september 1939.

Ved siden av dette todelte systemet hadde HBSV noen mindre seksjoner i bedriften. Det mest kjent av disse er nok teppeveveriet som ble etablert i 1933. Det produserte maskinvevde gulvtepper som viste seg å bli ganske populære. Disse «Halden-teppene» i ull var et dyrere produkt enn det HBSV vanligvis solgte, men det ble også godt mottatt. Ved siden av teppeveveriet hadde HBSV i flere tiår også hatt et fargereri og blekeri. Et krympeanlegg kom også på plass i 1938.⁷²

Alt var likevel ikke perfekt for HBSV. Selv om 30-tallet hadde vært en opptur for norsk tekstilindustri var etterspørselen fortsatt noe ustabil, noe som kunne få produksjonen til å variere betydelig hos veveriet. Thorstein Hetsch beskrev arbeidstiden disse årene som noe ujevn, spesielt i veveriet.⁷³ Dette inntrykket forsterkes av salgstallene for perioden. HBSV solgte 4,2 millioner meter i 1937, men året etter falt det plutselig ned til 3,7 millioner meter. Begge årene ble det produsert mer i veveriet enn det ble solgt.⁷⁴ I spinneriet hadde den ujevne etterspørselen ingen innvirkning på produksjonen, men dette kom av de verste grunnene. Spinneriet hadde rett og slett ikke kapasiteten til å dekke veveriets behov for garn, selv ikke i år med dårlig etterspørsel. HBSV måtte derfor importerte rundt en tredjedel av garnbehovet til veveriet for å holde produksjonen gående som normalt.⁷⁵

Den ustabile etterspørselen tok først slutt med utbruddet av 2.verdenskrig. Som Årsberetningen fra 1939 beskriver etterspørselen det året:

Op til krigsutbruddet var 1939 et jevnt bra aar med ganske god etterspørsel. Produksjonen kunde derfor holdes oppe og lönsomheten blev bedre end i det vanskelige aar 1938. Efter krigsutbruddet öket etterspørselen fra private og offentlige meget sterkt.⁷⁶

Den sterke etterspørselen i kjølvannet av krigsutbruddet kan vi se i omsetningen og veveriets produksjon også. Totalsalget i 1939 var 33% større enn i 1938. Den betydelige økningen kom nesten utelukkende av en tilsvarende økning i solgte varer fra veveriet, som gikk fra 3,7 til 4,9 millioner meter.⁷⁷

Krigsutbruddet brakte med seg en betydelig etterspørsel, men det forsterket også noen av HBSVs produksjonsproblemer. Veveriets kapasitet hadde alltid vært nok til å dekke tidligere behov, og med gode forberedelser kunne det veve opptil 4,5 millioner meter i året.⁷⁸ Men Etterspørselen kom sent i 1939. HBSV solgte 4,9 millioner meter vevde varer, men bedriften klarte «bare» å produsere 4,1 millioner meter. Det var nok ikke uvanlig med en viss overlapp; at varer ble solgt et år og levert året etterpå. Verre var det med kapasitetsmangelen i spinneriet som ble mer akutt med økt etterspørsel. Utbruddet av en

⁷² Grieg 1950: 20 og 27. Så vidt jeg vet var noen Halden-tepper det eneste HBSV eksporterte i 1939. De ble solgt til det norske generalkonsulatet i Reykjavik. Se: OSTM – HHS, HBSV, Df korrespondanse, boks 54 1939 fra De til Og, *Det kgl. Utenriksdepartement, Oslo*: brev av 10.oktober.

⁷³ Hetsch 1957: 27.

⁷⁴ HhS, HBSV, *HBS&V styreprk. 1936-1952*: 45.

⁷⁵ OSTM – HHS, HBSV, Df korrespondanse, boks 54 1939 fra De til Og, *Det kgl. Utenriksdepartement, Oslo*: brev av 21.september og 21.oktober.

⁷⁶ HhS, HBSV, *HBS&V styreprk. 1936-1952*: 57.

⁷⁷ HhS, HBSV, *HBS&V styreprk. 1936-1952*: 57 og 60; OSTM – HHS, HBSV, Diverse, Økonomisk hovedoppgjør 1939-1940, *Endelig oppgjør for desember 1939 og sammendrag for hele året 1939* (datert 23.april 1940): side 3.

⁷⁸ HhS, HBSV, *HBS&V styreprk. 1936-1952*: 45. Dette ble oppnådd i 1937 og var veveriets høyeste produksjon noensinne.

storkrig førte også med seg andre problemer, nemlig at varer ble vanskeligere å frakte på tvers av landegrensene. Dette ble også tilfellet for garnet som HBSV hadde kjøpt i Sverige: I september 1939 fikk HBSV problemer med å hente hjem garnet sitt (mer om dette i neste delkapittel). Antagelig var det en blanding av dette og den økte etterspørselen som motiverte styret til å vedta en storutvidelse av spinneriet i november. Produksjonen skulle utvides med 33%,⁷⁹ akkurat det man trengte for å fylle veveriets behov.

Det er interessant å se at problematikken med spinnerikapasitet ikke uroet HBSV alene. I De norske bomullsvarefabrikkers forening hadde visst en utvidelse av landets spinnerikapasitet blitt drøftet en stund, blant annet av Gabriel Hofgaard, i en egen kommisjon. Det var blitt samlet inn statistikk og lignende for å, blant annet, diskutere om de fem norske bomullsspinneriene kunne erstatte utenlandske kjøp av bomullsgarn. De fleste av landets bomullsvarebedrifter var tross alt veverier uten noe eget spinneri, så det var et svært relevant tema da 2.verdenskrig brøt ut. Saken hadde blitt jobbet med over flere år, men dem ble ikke åpent diskutert før 9.april.⁸⁰

Det internasjonale handelsnettverket

HBSVs fortjeneste lå i norske kunder, men bedriften var selv kunde for flere titalls fabrikker og råvareprodusenter i utlandet. Mye av den norske hjemmeindustrien var helt avhengig av utenlandsk import for å holde produksjonen gående, og alle norske bomullsvarebedrifter måtte importere bomull eller bomullsgarn for å holde produksjonen gående.

Om noe gjaldt importavhengigheten i enda større grad for HBSV i 1939 på grunn av kapasitetsmangelen til spinneriet: Maskiner måtte kjøpes inn fra utlandet for å gjennomføre den vedtatte utvidelsen, og i mellomtiden måtte man dekke rundt en tredjedel av garnbehovet gjennom innkjøp fra svenske spinnerier. Det utenlandske handelsnettverket til HBSV var derfor større og mer utsatt ved krigsutbruddet i 1939 enn det vanligvis ville vært: råbomull, bomullsgarn og maskiner måtte kjøpes inn på en stor skala mens store deler av Europa var på vei inn i en storkrig.

Fra august 1938 til april 1940 kan vi spore HBSVs utenlandske kjøp ved hjelp av sjø- og krigsforsikringer som de tegnet for disse bestillingene. Disse bestillingene er på ingen måte perfekte kilder: De forteller ikke noe om kjøp som ble gjort i Norge eller Sverige, og vi vet fra andre kilder at fra sistnevnte land ble det kjøpt mye bomullsgarn i 1939. Det gjør det likevel mulig å se de brede linjene av det handelsnettverket som ble kuttet natt til 9.april. Når vi sammenligner handelsnettverket *før* og *etter* krigsutbruddet ser vi også at det meste av bedriftens innkjøp av bomull og bomullsgarn skjedde *etter* krigsutbruddet 1.september 1939, ikke *før*.

⁷⁹ HhS, HBSV, *HBS&V styreprk. 1936-1952*: 49-50. Veveriet brukte strengt tatt litt mer garn enn spinneriet ville ende opp med å produsere, men egentlig var det ganske tett opp om veveriets behov. Kapasiteten til spinneriet ble regnet å være 90 000 pakker med garn i året, men det ble spinnert rundt 100 000 pakker i 1939 (s. 69).

⁸⁰ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske bomullsvarebedrifters forening*: Beretning datert 12.april, side 1 og 9-10.

Handelsnettverket året før 2.verdenskrig

Det er over 30 navngitte steder i HBSVs sjøforsikringer mellom august 1938 og september 1939. Alle disse stedene kan hovedsakelig deles inn i tre enheter: USA, Storbritannia og Sentral-Europa.⁸¹

De desidert største bestillingene kom fra USA. Fra Galveston, New Orleans, Houston og Mobile skaffet bedriften alt den trengte av bomull til spinneriet sitt. Totalt ble det fraktet over 2613 baller bomull til en verdi av nærmere 600 000 kroner i den perioden; nok til å dekke rundt 120% av bedriftens samlede forbruk i 1938.⁸² Kombinert med et par små bomullspartier fra Brasil utgjorde dette rundt 73,5% av den totale verdien som HBSV forsikret i perioden. Med så store summer er det ikke rart at bedriftsledelsen var opptatt av hva disse kjøpene kostet bedriften. Årsberetningene for 1938, 1939 og 1940 innledes alltid med en oppsummering av årets bomullpriser og endringene fra fjoråret.⁸³ Så verdifull var lasten at bomullen som ble fraktet via den korte båtetappen fra Oslo til Halden ofte ble forsikret enda en gang for å helgardere lasten.

I Storbritannia finner man den største bredden av importerte varer og steder de ble kjøpt fra. De største kjøpene ble gjort av garntyper som spinneriet ikke produserte selv. Fra Bradford kom det ullgarn, antagelig til bruk i teppeveveriet, til en verdi av 73 000 kroner og fra Dundee ble det kjøpt jutegarn for rundt 11 000 kroner. Utenom dette var innkjøpene fra Storbritannia svært varierte: Maskingods, maskindeler, rekvisitter, skytler, spoler, appretur og mer til. De fleste av kjøpene kom fra byer i det industrialiserte Nord-England; Manchester, Blackburn, Newcastle og Bradford for å nevne noen. Alle kjøp fra Storbritannia utgjorde totalt en verdi på 112 000 kroner.

Hvis bredde kjennetegner importmønsteret fra De britiske øyer er det ensidighet som definerer innkjøpene fra Sentral-Europa. Av de 118 000 kronene bedriften la igjen i tyske og sveitsiske selskaper ble nesten alt brukt på nye maskiner og maskindeler. Nesten 90% av verdien på alle kjøp i Sveits lå i innkjøpet av to maskiner, mens «31 kolli» maskingods fra den tyske byen Mönchengladbach utgjorde over halvparten av verdien på varene fra Tyskland.

Forsikringene gir oss ikke noe inntrykk av importen fra Sverige, men den har blitt referert til flere andre steder. Vi vet at svensk garn trengtes for å kompensere for den manglende produksjonskapasiteten til HBSVs eget spinneri. I et brev til Norsk industriforbund i juni 1940 opplyste Gabriel Hofgaard at HBSV «... gjennom årene har vært betydelige kunder i bomullsgarn hos flere svenske spinnerier ...», og at kostnadene løp opp til 217 000 kroner for hele 1938.⁸⁴

Tross de hull og mangler i dataene fra forsikringspoliser kan vi gjengi noen brede trekk. Den desidert største importen kom fra USA, hvor det ble kjøpt bomull i Louisiana, Alabama og Texas. HBSV hadde mange handelspartnerne i Storbritannia, hvor innkjøpene varierte i omfang, verdi og type vare, mens i Sentral-Europa ble det nesten eksklusivt kjøpt nye maskiner og maskindeler. I tillegg har vi den store importen av bomullsgarn fra Sverige, som gjennom flere år hadde vært av sentral betydning.

⁸¹ OSTM – HHS, HBSV, Diverse, Poseidon, *Uten navn*: liste 19, 1938 - liste 23, 1939.

⁸² OSTM – HHS, HBSV, *HBS&V styreprk. 1936-1952*: 60.

⁸³ For eksempler, se det innledende avsnitter for årsberetningene i 1938, 1939 og 1940: OSTM – HHS, HBSV, *HBS&V styreprk. 1936-1952*: 40, 56 & 72.

⁸⁴ OSTM – HHS, Kiste 1940: *Norges Industriforbund 1940*: Brev av 13.juni, side 1. Understrekningen finnes i det originale brevet.

Handelsnettverket etter september 1939

Handelsnettverket etter utbruddet av 2.verdenskrig forandres hovedsakelig på tre fronter. Den ene er størrelsen av denne handelen. Verdien av importen (som står i forsikringspolisene) går fra 875 000 kroner mellom august 1938 og september 1939, til 1 131 385 kroner fra 1.september 1939 til 9.april 1940. Det vil si at etter krigsutbruddet gikk importen, i gjennomsnitt per måned, fra en verdi av 67 270 (delt på 13) til 155 410 (delt på 7,28). Det indikerer at det var en *betydelig økning* i verdien av importen i dette tidsrommet, noe som stemmer overens med den økte importen i Norge som en helhet.⁸⁵ Både privat og statlig ble det lagret store mengder mat og andre varer i forkant av 9.april. HBSV var altså ikke et unntak her: Bomullsbeholdningen var i slutten av 1939 på 2019 baller; i 1938 hadde den «bare» vært på 690 baller.⁸⁶ Før 1940 hadde altså fabrikken lagret nesten nok bomull for ett års produksjon.

Hva som ble kjøpt inn i perioden etter krigsutbruddet er det andre som er verdt å bemerke seg. Bomull fra USA var fortsatt den desidert største varen i verdi. Kjøp av maskiner fra Tyskland og Sveits falt drastisk og utgjorde kun en liten andel av importen frem til 9.april, dog disse tallene må tas med en klype salt. Etter vedtaket om utvidelse av spinneriet hadde bedriftsledelsen satt av 250 000 kroner til innkjøp av nye maskiner, og vi vet fra andre kilder at en rekke maskiner kom til Halden mellom januar og april 1940. 12.februar søkte bedriften om midlertidig arbeidstillatelse for en maskinmontør fra Rütli, Sveits så seks automatiske vevestoler kunne installeres,⁸⁷ og 9.april var både en maskin og en montør fra Uster, Sveits på plass i Halden.⁸⁸

Den største forskjellen ligger likevel ikke i maskineri, men i bomullsgarn. Det var en utrolig mengde bomullsgarn som ble sendt til Halden mellom 1.januar og 9.april 1940. Totalt ble det forsikret garn til en verdi av 304 000 kroner mellom 1.januar og 9.april. Tar vi i betraktning at dette er 100 000 kroner mer enn hele bedriftens garnimport fra Sverige i 1938 kan vi skjønne hvor betydelige disse innkjøpene var.⁸⁹ Målt opp mot andre varer er andelen garn massiv, for det utgjorde 80% av verdien av importen disse månedene. Like viktig er *hvor* garnet kom fra: Alt ble skipet ut fra New York, Newcastle, Manchester, Antwerpen og Gent.⁹⁰ Der ser ikke ut til å ha vært nødvendig å kjøpe inn så mye før, og fra så mange steder; det meste hadde jo kommet fra Sverige. Så hva hadde skjedd?

Den store importen var antagelig en respons på at importen fra Sverige stoppet fullstendig opp i september 1939. Problemet ser ut til å ha stammet fra eksportlisenser som ikke var godkjent hos de svenske spinneriene. Det skapte stor bekymring hos Gabriel Hofgaard. I første omgang kontaktet Gabriel Hofgaard det norske utenriksdepartementet i september 1939 for å be om assistanse. Da Hofgaard skrev til departementet igjen i slutten av oktober, så det ikke ut til å ha vært noen utvikling i saken:

⁸⁵ Bull 1995: 379.

⁸⁶ OSTM – HHS, HBSV, Diverse, Økonomisk hovedoppgjør 1939-1940, *Endelig oppgjør for desember 1939 og sammendrag for hele året 1939* (datert 23.april 1940): side 1.

⁸⁷ OSTM – HHS, HBSV, Df korrespondanse, Boks 65 1940 Bo-E 2.stk, *Centralpasskontoret*: Brev av 12.februar 1940.

⁸⁸ OSTM – HHS, HBSV, Kopibøker, No. 403 14.mars 1940-4.mai 1940: ark 795.

⁸⁹ OSTM – HHS, Kiste 1940: *Norges Industriforbund 1940*: Brev av 13.juni, side 1.

⁹⁰ OSTM – HHS, HBSV, Diverse, Poseidon, *Deklarasjonsbok Nr.1175*, liste 1-10.

Hvis departementet sitter inne med noen opplysninger om hvad man kan vente at Sverige gjør med disse og lignende ansøknings, vilde vi være meget taknemlig for en orientering... Hvis vi nu må regne med at Sverige forblir stengt, må vi hurtigst for alvor innstille oss på andre kilder.⁹¹

Problemet så ut til å løse seg i november og desember. Minst en av de svenske fabrikkene ser ut til å ha fått eksportlisens, men det kan ikke ha vart lenge. Til Statens kornforretning fortalte Hofgaard i desember at importen fra Sverige hadde sviktet totalt.⁹² I mars 1940 måtte han igjen skrive til utenriksdepartementet, denne gangen personlig til en slektning, for å klage på hva han så som et svensk løftebrudd som kom på det verste mulige tidspunktet:

Du får unnskyldte at jeg bryr dig med disse ting, men de spiller en ikke liten rolle for oss. Intendaturen, marinen og saniteten samt statens kornforretning har jo nu fortrinnet til være leveranser og jeg er meget lojal i denne henseende. Men når vi mangler garn som nu, sitter vi i en sørgelig klemme, og dette går da ut over statens interesser så vel som våre kunders.⁹³

Hva Hofgaard ikke fortalte var at det også gikk ut over lagringen av garn. Mens lageret av bomull økte flerfoldige ganger var lagerbeholdningen av bomullsgarn blitt *mindre* fra slutten av 1938 til 1939.⁹⁴ I sitt siste brev til utenriksdepartementet nevner Hofgaard at man på spinneriet hadde begynt med dobbeltskift for å dekke behovet så godt det lot seg gjøre.

De store innkjøpene fra andre land illustrer hvor alvorlig denne floken var, og problemet ser ikke ut til å ha løst seg før krigen kom til Norge. 8.april ble det tegnet seks nye krigsforsikringer; samtlige var for store bestillinger av garn fra New York, Newcastle og Antwerpen som ventet på å bli sendt til Halden. Flere av disse bestillingene nådde aldri fram til Norge.⁹⁵

Store kunder

Det er viktig at vi setter de store innkjøpene til HBSV i riktig sammenheng. Den dominerende vinklingen på innkjøpene har vært at bedriftsledelsen så krigsutbruddet komme lang vei, og forberedte seg på det. Dette virker fornuftig og rimelig frem til du skjønner at forsyningsproblemene mellom september 1939 og 1940 ikke bare skyldtes den pågående storkrigen: Det hang også sammen med de store bestillingene som HBSV begynte å få utover 1939. Bedriftsledelsen la ikke skjul på at dette var et godt år for bedriften, spesielt etter september. Som de selv skrev i årsberetningen: «Efter krigsutbruddet øket efterspørselen fra private og offentlige meget sterkt».⁹⁶ Å ha nok

⁹¹ OSTM – HHS, HBSV, Df korrespondanse, boks 54 1939 fra De til Og, *Det kgl. Utenriksdepartement, Oslo*: brev av 21.10.1939.

⁹² OSTM – HHS, HBSV, Df korrespondanse, Boks No.60(1) 1939 Rü-Su 2.stk, *Statens Kornforretning, Oslo*: Brev av 4. desember.

⁹³ OSTM – HHS, HBSV, Df korrespondanse, boks 68 1940 fra H til I, *Hofgaard Gabr., disp., Halden*: brev av 6.mars.

⁹⁴ OSTM – HHS, HBSV, Diverse, Økonomisk hovedoppgjør 1939-1940: *endelig oppgjør for desember 1939 og sammendrag for hele året 1939* (datert 23.april 1940): side 1.

⁹⁵ OSTM – HHS, HBSV, Diverse, Poseidon, *Deklarasjonsbok Nr.1175*, liste 10.

⁹⁶ OSTM – HHS, HBSV, *HBS&V styreprk. 1936-1952*: 57.

råvarer var ikke det eneste norsk næringsliv hadde lært av 1.verdenskrig: Minst like viktig var lærdommen at man kunne tjene på krigen.⁹⁷

Utvidelsen av spinneriet som ble vedtatt etter invasjonen av Polen og de utrolige innkjøpene av garn og bomull må også forstås som et tiltak for å dekke større bestillinger enn før.

De to største av disse nye kundene var Statens kornforretning og Generalintendanturen. Statens kornforretning ble opprettet i 1929 for å administrere og gjennomføre statlige innkjøp av korn. En viktig del av arbeidet var å sørge for lagring av kornet, noe som de første årene ble gjort i jutesekker. På slutten av 1930-tallet begynte kornforretningen å bruke sekker av lerret i stedet.⁹⁸ Disse sekkene ble produsert av norske tekstilfabrikker, hvorav de fleste var medlem av De norske bomullsvarefabrikkers forening. Med foreningen som mellommann avtalte kornforretningen i 1939 leveranser på rundt 6 millioner meter lerret med flere bomullsvarebedrifter i 1939.⁹⁹ HBSVs tok på seg ansvaret for å levere 368 000 meter i perioden september til april. Kornforretningen må ha vært fornøyd, for en ny avtale ble signert 2.februar 1940 for leveransen av 402 000 meter mellom juli og desember; altså like under en tidel av hva HBSVs veverier kunne forvente å produsere på ett år. Det var heller ikke urealistisk å tro at avtalen ville fornyes i fremtiden. Den eneste grunnen til at HBSV ikke hadde tatt på seg bestillingen i desember var at makskapasiteten da var nådd og at importen fra Sverige hadde «sviktet totalt».¹⁰⁰

Forsyningen til intendanten, marinen og saniteten hang tett sammen med stormaktskrigen på kontinentet samtidig som det hadde vært planlagt over lengre tid. Generalintendanturet hadde allerede i 1937 tatt kontakt med bedriften for å forhøre om hvor mye twill og skjermteltduk som kunne produseres ved en mobilisering, samt hvor mye bedriften pleide å lagre av sine viktigste råvarer. Undersøkelsen var del av et bredt initiativ hvor man kartla hva norske bedrifter kunne produsere ved en fremtidig mobilisering. Planene her var mer eller mindre ferdig utarbeidet da tyskerne invaderte 9.april: Egne, månedlige kvoter var stadfestet for hver enkelt bedrift i tillegg til at avtaler var inngått med flere av bransjeforeningene i tekstilindustrien. Planene ble aldri satt i aksjon; for det kom angrepet på Norge for brått på.¹⁰¹

Den innledende kvoten som ble spikret i mai 1938 lå på 80 000 meter vevet tøy i måneden fordelt på twill, skjermteltduk og vindtøy. Interessen fra generalintendanturet meldte seg virkelig da disponent Gabriel Hofgaard i et brev stilte halve veveriets produksjon til disposisjon (et for lavt estimat for produksjonen i 1939 skulle det vise seg). I juni 1939 spurte generalintendanten om den månedlige kvoten kunne økes til 89 700 meter for diverse tøy, og 120 000 kvadratmeter med stoff til gassmasker og deres bæreesker. Sistnevnte ser dog ut til å aldri ha blitt inkludert i HBSV's kvote, da mesteparten av stoffet ville vært for fint for maskinene til å produsere. Om de 13 000

⁹⁷ Grimnes 2018: 217-219.

⁹⁸ Statens kornforretning 1954: 287; Statens kornforretning 1979: 389-390.

⁹⁹ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske bomullsvarefabrikkers forening 1940*: Beretning datert 12.april, side 7.

¹⁰⁰ OSTM – HHS, HBSV, Df korrespondanse, Boks No.60(1) 1939 Rü-Su 2.stk, *Statens Kornforretning, Oslo*: Brev av 11.september & 4.desember; OSTM – HHS, HBSV, Df korrespondanse, Boks No.74 1940 To-Sø, *Statens kornforretning, Oslo*: brev av 2.februar & 8.februar.

¹⁰¹ Aarsand 1999: 192 & 195.

kvadratmeterne man kunne produsere ble inkludert lå i så fall kvoten på over 100 000 meter i måneden.¹⁰²

Interessant nok endte HBSV med å produsere noe for generalintendanturet. 3 uker inn i stormaktskrigen ble bedriften spurt om den kunne sende inn et tilbud for levering av vindtøy. Kort tid senere fikk de anslag på leveringen av 1000 meter vindtøy, den første i en lang rekke bestillinger fra generalintendanten på Akershus festning. Det kunne merkes at behovet for bekledning i forsvaret var stort da generalintendanten den høsten endelig fikk bevilgninger til større innkjøp. Det som startet som 1000 meter vindtøy ble supplert av ytterligere 1500 meter; så 3000; videre til 4500 og til slutt 20 000 meter innen november. Da det ble etterspurt enda mer etter dette måtte HBSV 7. desember meddele at lageret av vindtøy var «bundskrapt» (les: «vi trenger mer tid til å veve»¹⁰³).

Avslutning

Det så bra ut for HBSVs virksomhet rett før 9. april. Bedriftsledelsen var i gang med å utvide produksjonsapparatet og de hadde opparbeidet seg store kontrakter. For generalintendanten var de første leveringsdatoene fastsatt; juli og september 1940.¹⁰⁴ Leveranser til Statens kornforretning ville det mest sannsynlig også bli flere av i 1940. Bedriftens største problem var at deler av det internasjonale handelsnettverket hadde sviktet etter september 1939, men ledelsen hadde tatt grep for å kompensere.

Alle disse endringene var til en stor grad basert på utbruddet av 2. verdenskrig. På flere områder hadde HBSV reagert på samme måte som norsk næringsliv og den norske bomullsvarebedriften: Store mengder med råvarer ble kjøpt inn og lagret, og det forelå planer om utvidelse av landets spinnerikapasitet for å gi en mer sikker tilgang til bomullsgarn. Ikke bare HBSV reagerte på krigsutbruddet ved å gå til tiltak som skulle sikre råvarer til produksjonen. Det er også vanskelig å forestille seg at det bare var HBSV som nøt godt av den økte etterspørselen. Året etter beskrev en omsetningsoversikt september 1939 som «... en av de største måneder vi [norsk bomullsvareindustri] overhodet har hatt, idet der den gang var en fremgang [i omsetning] på 41,4% sammenlignet med 1938».¹⁰⁵ Også her var HBSV del en større trend.

¹⁰² OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *oppgaver til Generalintendanten og Generalfelttøimesteren 1937, 1938, 1939, 1940*: Brev av 1. februar 1937, 15. mai 1938 (2 stykk), 15. februar 1939, 6. juni 1939, 27. juni 1939.

¹⁰³ OSTM – HHS, HBSV, Df korrespondanse, boks 54 1939 fra De til Og, *Generalintendanten, Oslo*: Brev av 22. september, 25. september (2 stykk), 27. september, 14. oktober, 21. oktober, 1. november, 7. november, 9. november (2 stykk) & 8. desember.

¹⁰⁴ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske bomullsvarefabrikkers forening 1940*: brev av 3. april 1940.

¹⁰⁵ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske bomullsvarefabrikkers forening 1940*: brev av 17. oktober m. gjenpart, side 2.

Kapittel 3: Fra fred til okkupasjon

Selv i de kritiske dager under distriktets besettelse av de tyske tropper hadde vi ingen vanskeligheter med folkene. – Haldens Bomuldsspinderei & Væveris årsberetning for 1940.¹⁰⁶

Da Norge ble invadert 9.april skapte det stor usikkerhet i Halden. Lokalhistoriker Arvid Johanson har skrevet at det lå en rastløs stemning over byen de tre dagene som fulgte, og at det den 12.april brøt ut panikk. tusenvis flyktet i alle retninger.¹⁰⁷ En av disse, en veverse hos HBSV, flyktet over til Sverige og kom tilbake i juni, to måneder senere. Da hun ble nektet å vende tilbake til jobben hun hadde holdt før invasjonen innkalte fagforeningen til konferanse. Ledelsen så det som sin rett til å ikke «... måtte innta rømlinger som først nu kommer tilbake», men saken løste seg da hun fikk jobb et annet sted i veveriet.¹⁰⁸ Disponenten burde kanskje feiet for egen dør først, for han hadde selv lagt planer om å forlate byen da panikken brøt ut i byen. Det var i det minste det han skrev i et brev datert 11.april som ligger i HBSVs arkiv, hvor det står at han måtte frasi seg sitt danske visekonsulskap.¹⁰⁹

Invasjonen av Norge var en dramatisk affære, selv da det tyske inntoget gikk rolig for seg. De første tyske styrkene inntok Halden 13.april, og et par dager senere var hele distriktet besatt. Det var mye usikkerhet i dagene som fulgte okkupasjonen. Flere fra distriktet hadde blitt internert i Sverige etter kamphandlinger som hadde funnet sted i Indre Østfold, og det var vanskelig å oppnå kontakt med dem.¹¹⁰ Blant menn i næringslivet var det bekymringer om hvordan det skulle gå med utbetaling av lønninger til sine ansatte nå som så mye var satt på hodet.¹¹¹

I Oslo hadde Høyesterett opprettet *Administrasjonsrådet* den 15.april, som fikk ansvaret for å administrere de okkuperte delene av Norge. Rådet sendte ut et opprop som manet til å holde arbeidslivet gående og unngå sabotasje som ville gjøre situasjonen vanskelig enn den allerede var. Det viktigste var å akseptere okkupasjonen som et faktum og heller gjøre det beste ut av situasjonen man befant seg i. Aller viktigst var det å holde det økonomiske liv i gang: Bedriftene måtte sørge for at så mange arbeidere beholdt jobbene sine, og at produksjonen gikk så normalt som omstendighetene tillot.¹¹²

¹⁰⁶ OSTM – HHS, HBSV, *HBS&V styreprk. 1936-1952*: 78.

¹⁰⁷ Johanson 1985: 30-31.

¹⁰⁸ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *Norsk arbeidsgiverforening, Tekstilfabrikkens landssammenslutning, Tistedalens tekstilforening 1940*: brev av 21.juni, 22.juni (2 stykk), 24.juni og 25.juni.

¹⁰⁹ OSTM – HHS, HBSV, Df korrespondanse, No.68 1940 H-I, *Hofgaard Fabr., disp., Halden*: Brev av 11.april. Det nevnes ikke i noen andre kilder jeg har lest at Hofgaard sa fra seg visekonsulskapet sitt. Mest sannsynlig ble brevet aldri sendt, eller så bare beholdt han vervet sitt på tross av det.

¹¹⁰ Johanson 1985: 50.

¹¹¹ Riksarkivet, Forsvaret, Forsvarets krigshistoriske avdeling, Y – Andre utskilte arkivdeler – Krigen i Norge 1940-1945, Ya – Sentraladministrasjon – sivil og militær, L0013: II-C-11-31 - Fylkesmenn. Rapporter om krigsbegivenhetene 1940, 0002 – 31,1, - *Fylkesmannen i Østfold (Fra nå av kalt: RA, RAFA-2017, Y, Ya, L0013, Østfold)*: side 73 (Halden kommune). I fotnotene fra Riksarkivet bruker jeg sidetallene fra Digitalarkivets digitale versjon av stykke L0013. I anledning av at det hadde gått 80 år siden den tyske invasjonen digitaliserte Riksarkivet alle fylkesmennenes rapporter fra krigsbegivenhetene i 1940. Digitalisering av stykke L0013 er bygget opp av fire mappene (Generelt, Fylkesmannen i Østfold, Fylkesmannen i Oslo og Akershus, Fylkesmannen i Hedmark). For klarhets skyld inkluderer jeg også mappen og kommunen som kilden kommer fra.

¹¹² Grimnes 2018: 60-63.

Oppropet høstet bred støtte i det okkuperte Norge og, enda viktigere for oss, stadfestet en akseptabel handlemåte ovenfor okkupasjonsmakten. Dette la grunnlaget for samarbeidet som eksisterte mellom administrasjonen og næringslivet på norsk side, og okkupasjonsmakten på tysk side, gjennom hele den perioden som oppgaven fokuserer på.¹¹³

Dette forholdet til okkupasjonsmakten er det tydeligste eksemplet på de nye utfordringene en bedrift som HBSV sto ovenfor etter okkupasjonen. Det var ikke selvsagt i en situasjon som dette at norske bedrifter gikk inn for å holde så mange mann som mulig i arbeid. Etter utbruddet av 1.verdenskrig hadde responsen blant mange bedrifter i Halden vært å si opp sine ansatte.¹¹⁴ Nå ble et samarbeid med okkupasjonsmakten opprett for å nettopp unngå et slikt scenario: Forholdet til tyskerne ble en viktig del av HBSVs virksomhet.

Hva som kjennetegnet dette samarbeidet, og hvordan det fungerte, skal vi se nærmere på i dette kapitlet. Vi skal også utforske bedriftens omsetning under okkupasjonsmånedene, tilgangen på råvarer og produksjonsbegrensningene som ble pålagt tekstilindustrien under okkupasjon i 1940.

Okkupanten og lokaladministrasjonen

Vi har grei innsikt i det forholdet som utviklet seg mellom kommuneadministrasjonen i Halden og okkupantene. Rådmann i Halden kommune, Halfdan Lynner, førte dagbok i disse dager. I 1941 ble en avskrift av dagboken hans, fra 9.april til 5.juli, sendt til fylkesmannen som en beretning over felttoget i Norge.¹¹⁵ Siden har den blitt vidt brukt i lokalhistoriske bøker som en beretning for hva som skjedde da distriktet ble okkupert.

14.april, dagen etter tyskernes inntog i Halden, var Lynner med på å skrive og sende et brev til major Georg Maetschke, den tyske kommandanten i distriktet, for å stille i stand en konferanse. De ville ta opp en del praktiske spørsmål, som hvordan man skulle få forsyninger til byen, fri bruk av telefonnettverket, gjenåpningen av skoler, kirker og flytting av de tyske troppene som hadde blitt innkvartert i sentrum. Det viktigste var at «alt kom tilbake på normale fote igjen». Major Maetschke var «forståelsesfull» under konferansen, og det var under dette møtet at det ble avtalt å trykke oppropet som neste morgen havnet i Smaalenenes Amtstidende.¹¹⁶

Det meste av kontakten mellom okkupasjonsmakten og administrasjonen i Halden fram til juni bar preg av det samme forholdet mellom okkupasjonsmakten og lokaladministrasjonen. Arvid Johanson har beskrevet det som «et korrekt og kjølig forhold» partene imellom.¹¹⁷ Begge sider søkte å løse problemer ved å konferere med hverandre. Vi vet ikke alltid hva partene diskuterte, men det er nærliggende å tro at lokaladministrasjonen var avhengig av å koordinere med okkupasjonsmakten for å kunne gjennomføre flere av sine oppgaver. Tiltak for å skaffe kontanter fra Norges Bank, åpne opp skolene, kirker og kollektivtransport ble alle lagt fram for kommandanten før de ble satt ut i live. De tyske kommandantene med ansvar for Haldendistriktet var åpenbart tjent med å kunne lene seg på lokaladministrasjonen for å innhente informasjon, skaffe losji for sine soldater og unngå tiltak som provoserte befolkningen. Provoserende

¹¹³ Grimnes 2018: 63 & 79-80; Lange 1998: 84.

¹¹⁴ Bjørndal 1998: 150.

¹¹⁵ RA, RAFA-2017, Y, Ya, L0013, *Østfold*: side 66 (Halden kommune).

¹¹⁶ RA, RAFA-2017, Y, Ya, L0013, *Østfold*: side 70-71 (Halden kommune).

¹¹⁷ Johanson 1985: 50.

handlinger, som å flagge det tyske flagget på Fredriksten festning eller aksjonere mot jødiske bedrifter, ble sterkt frarådet av lokaladministrasjonen.¹¹⁸

Okkupanten og HBSV

Da Haldendistriktet var okkupert ønsket okkupantene at næringslivet skulle vende tilbake til normalen. Et opprop fra den tyske kommandanten i Halden, trykket i lokalavisen *Smaalenes Amtstidende* 16.april, gjorde dette poenget ganske klart:

Vi kommer som venner åpent og ærlig. De begivenheter som har inntruffet, tilhører fortiden. Forretningslivet som er gått i stå, må snarest komme igang igjen og bli ledet videre i det gamle spor. Jeg uttaler det håp at enhver vil gjøre sin plikt i den stilling han har. Full gjensidig tillit er i begge parters interesse, må være hovedprinsippet og vil lette det arbeide som begge folk må utføre.¹¹⁹

Den lokale kommandantens ønske for næringslivet var altså *normalisering og tillit mellom okkupant og okkupert*. Dette var i tråd med den linje som Administrasjonsrådet kom med på samme tid, og som de fleste organisasjonene i arbeidslivet stelte seg bak; bevar roen og fortsett som før. Dette var så klart enklere sagt enn gjort. Forsøk på sabotasje i okkuperte områder hadde forekommet allerede. Opprettelsen av Administrasjonsrådet satte for eksempel fart etter forsøket på å sprengre Lysakerbroen natt til 14.april.¹²⁰ Den tyske invasionsstyrken gjorde det klart at mer brutale midler ville brukes i møte med motstand og sabotasje. Et opprop fra den tyske øverstkommanderende i Norge, Nicolaus von Falkenhorst, som sto på trykk 15.april informerte om at nordmenn som oppfordret til motstand og avviser «... hånden som rekkes frem i vennskapelig hensikt», kunne forvente å bli skutt eller bli stilt for krigsrett.¹²¹

HBSV konfererte med den lokale kommandanten den første tiden av okkupasjonen. Den første kontakten mellom HBSV og den tyske okkupasjonsmakten som vi vet om fant sted en gang før 16.april, da Gabriel Hofgaard hadde et møte med byens tyske kommandant. Vi kjenner ikke til foranledningen for dette møtet og vet bare om en sak som ble diskutert. En sveitsisk maskiningeniør hadde installert en maskin på fabrikkkanlegget i Tistedal, og planen før den tyske invasjonen hadde vært at han skulle reise videre til Finland. I opplysningsbrevet som maskiningeniøren fikk med seg videre står det: «Efter telefonkonferanse i dag med det svenske konsulat i Oslo, samt efter konferanse med sådan den tyske kommandant i Halden som det finske vicekonsultat, ...». Maskiningeniøren kom seg videre.¹²² Dette, som med flere problemer, kunne bare løses ved å innblande okkupasjonsmakten.

Gabriel Hofgaard var også i kontakt med lokaladministrasjonen. 18.april ble det holdt et møte mellom Hofgaard, rådmannen og flere sentrale aktører i distriktets næringsliv. Diskusjonene kretset rundt sirkulæret Arbeidsgiverforeningen hadde sendt ut 15.april:¹²³ Det proklamerte at så mange arbeidere skulle holdes i arbeid som det lot seg gjøre, og gjeldende tariffoppliktelser og dyrtidstillegg måtte overholdes. Som saken ble presentert i sirkulæret:

¹¹⁸ RA, RAFA-2017, Y, Ya, L0013, *Østfold*: side 70-79 (Halden kommune).

¹¹⁹ Maetschke 16.april 1940: side 1.

¹²⁰ Grimnes 2018: 60-63.

¹²¹ Von Falkenhorst, 15.april 1940: side 1.

¹²² OSTM – HHS, HBSV, kopibok, *Nr.403 fra 14/3-1940 til 4/5-1940*: ark 793, 794 (tysk) og 795 (norsk).

¹²³ RA, RAFA-2017, Y, Ya, L0013, *Østfold*: side 73 (Halden kommune).

I de tilfeller hvor man enten ikke, eller kun delvis har kunnet utbetale lønning, må arbeiderne få erkjennelse fra bedriften for hvad deres fulle tilkommende lønn er og hvor meget derav er blitt utbetalt dem, samt at resterende beløp vil bli utbetalt så snart bedriften kan skaffe midler dertil. Vanlig trekk må gjøres og trekkbeløpene medregnes i summen for hva der er kontant betalt ut.¹²⁴

Arbeiderne hadde krav på samme lønn og dyrtidstillegg som hadde blitt forhandlet fram før 9.april. Blant deltagerne på konferansen skapte dette bekymringer, spesielt for de som jobbet i eksportnæringene. Flere antok at det ville være så knapt med penger at det før eller siden måtte brukes gjeldsbevis til å betale lønninger, og saken var alvorlig nok til å ta det ble tatt opp igjen på formannskapsmøtet til Halden kommune noen dager senere.¹²⁵

En uvanlig stor omsetning (mai-september)

I Norge, så vel som de andre okkuperte landene i Vest-Europa, opplevde man de første par månedene under tysk okkupasjon at arbeidsledigheten økte.¹²⁶ Halden og distriktet var intet unntak. Det var nærmere 1200 registrerte arbeidsløse i midten av mai. Lokalhistoriker Arvid Johanson har i to av sine bøker omtalt denne første tiden etter okkupasjonen i distriktet som «nederlagets sommer»; en tid hvor det, blant andre ting, var høy arbeidsløshet og stillstand i økonomien.¹²⁷

Det vil være naturlig å anta at denne arbeidsledigheten rammet arbeidsstokken hos HBSV også, spesielt siden bedriftsledelsen i mars hadde begynt å forberede økt sysselsetting i veveriet.¹²⁸ Produksjonen var allerede i høygir da krigen kom. Men det ser ikke ut til å ha skjedd. Hofgaard bekreftet overfor Halden Arbeiderblad i juni at «... der kjøres med full drift og at om lag 400 personer er beskjeftiget i bedriften».¹²⁹ I brevvekslingen mellom fagforeningen og disponent Hofgaard er det ikke et snev av prat om massepermutteringer, eller -oppsigelser. Lokallaget til Norsk tekstilarbeiderforbund hadde ikke nølt med å be om konferanse da én veveriske ikke fikk tilbake jobben sin: Det burde ha vært nok spor etter en masseoppsigelse om det faktisk fant sted. Fagforeningens 40-års historie forteller faktisk at bedriften tok seg råd til å betale lønningene selv til de arbeiderne som hadde deltatt i krigshandlingene og blitt internert i Sverige.¹³⁰

HBSV trengte faktisk så mange arbeidere som mulig da Gabriel Hofgaard snakket med pressen i juni. Det virker som om bedriften hadde blitt svermet med bestillinger og forespørsler. Som Gabriel Hofgaard skrev til en kunde 14.juni:

¹²⁴ OSTM – HHS, HBSV, 1940, Kiste 1940, *Norsk arbeidsgiverforening, Tekstilfabrikkens landssammenslutning, Tistedalens tekstilforening 1940: A-cirkulære nr.1/1940*, datert 15.april. Understrekingen finner du i HBSVs kopi av sirkulæret.

¹²⁵ RA, RAFA-2017, Y, Ya, L0013, *Østfold*: side 73 (Halden kommune).

¹²⁶ Klemann & Kudryashov (2012): 318; Lange 1998: 86.

¹²⁷ Johanson 1985: 72 & 49-52; Johanson 1999: 186-187. I Bjørndal 1998: s. 252 er det listet opp totalt 1387 arbeidsledige i år 1940 (fordelt på delvis og helt arbeidsledige), men det er antagelig tall for slutten av året. Verken Johanson eller Bjørndal har spesifisert om arbeidsledigheten gjaldt Halden *kommunen* eller *Haldendistriktet*.

¹²⁸ OSTM – HHS, HBSV, 1940, Kiste 1940, *Norsk arbeidsgiverforening, Tekstilfabrikkens landssammenslutning, Tistedalens tekstilforening 1940*: brev av 13.mars.

¹²⁹ OSTM – HHS, HBSV, *Avisutklipp*, side 10 («Det arbeides for full kraft på Haldens bomullsspinneri»).

¹³⁰ Hetsch 1957: 29.

Å skaffe varer nå er så å si helt umulig. Vi blir overrendt av gamle og nye kunder og er ikke på nogen måte i stand til å tilfredsstille så meget som 1/5 av etterspørselen. Restpartier eksisterer ikke lenger; alle våre artikler er jo nyttevarer.¹³¹

Dette er overraskende. Som jeg nevnte tidligere var normen at invasjonen skapte betydelige problemer i de første par månedene med tysk styre. Dette rammet delvis HBSV også. Gabriel Hofgaard var på et tidspunkt bekymret for at bedriften ikke ville få inn nok kontakter til å betale lønninger. Alle kontraktene med Forsvaret falt bort som følge av invasjonen.¹³² Dyrtdistilleggene til bedriftens arbeidere for perioden 26.april til 25.mai måtte utbetales senere.¹³³ HBSV var altså ikke upåvirket av kaoset som fulgte i kjølvannet av invasjonen, men i hvert fall i juni ser etterspørselen ut til å ha vendt tilbake for fullt. Gabriel Hofgaard overdrev ikke da han sa at juni var en hektisk måned. Juni året før hadde bedriften omsatt for litt under 195 000 kroner. I juni 1940 var omsetningen på 585 000 kroner; tre ganger så mye som året før.¹³⁴

Det ser ikke ut som om HBSV var den eneste bomullsvarebedriften som opplevde en betydelig større omsetning. De norske bomullsvarefabrikkers forening hadde siden 1939 ført oversikt over medlemmenes samlede omsetning hver måned.¹³⁵ Jeg har funnet oversiktene for august og september 1940,¹³⁶ men de tegner de et interessant bilde av omsetningen månedene før. September-oversikten kommenterer de noe skuffende tallene den måneden med å si:

Tallene gir selvsagt uttrykk for en stans i den store fremgang som man har registrert siden mai måned, og har sin naturlige forklaring i de fastsatte rasjoneringsbestemmelser. Til bedømmelse av stillingen bör det dog erindres at september i fjor var en av de største måneder vi overhodet har hatt, idet der den gang var en fremgang på 41,4% sammenlignet med 1938.¹³⁷

For bomullsvarebedriften som en helhet kan ser det ut som at den økte omsetningen startet i mai. At det var en stor økning det var snakk om indikerer oversikten fra august, som kunne notere en framgang på 135% fra samme måned året før:

Tendensen er også denne gang klar nok. Bortsett fra et enkelt firma som viser tilbakegang varierer stigningen fra 40/2% til 382,6%. Årsakene til fremgangen er

¹³¹ OSTM – HHS, HBSV, Df korrespondanse, No.68 1940 H-I, *Hofgaard Gabr., disp., Halden*: Brev av 14.juni. Korrespondansen handlet om donasjon av tøy til småkjoler.

¹³² OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske bomullsvarefabrikkers forening 1940*: brev av 19.april side 1 og 2 og brev av 3.mai.

¹³³ Grieg 1950: 28.

¹³⁴ OSTM – HHS, HBSV, Df korrespondanse, No.68 1940 H-I, *Hofgaard Gabr., disp., Halden*: Brev av 3.juli 1940. Tallene som ble lagt fram i brevet viser klart at nesten bortimot hele økningen skyldtes salg av «vævede varer».

¹³⁵ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske bomullsvarefabrikkers forening 1940*: beretning datert 12.april, side 1.

¹³⁶ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske bomullsvarefabrikkers forening 1940*: brev av 17.september m. gjenpart, side 1 og 2; brev av 17.oktober m. gjenpart, side 1 og 2. Gjenpartene slår ikke selv fast at tallene kun er for De norske bomullsvarefabrikkers forening. Men med tanke på at oversiktene eksplisitt omtaler tekstilvarer og at det var foreningen som videresendte gjenparten til sine medlemmer, tror jeg vi kan si med stor sikkerhet at dette er oversiktene nevnt i forrige fotnote.

¹³⁷ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske bomullsvarefabrikkers forening 1940*: brev av 17.oktober m. gjenpart, side 2.

kjent nok, og det vil bli interessant å se hvorledes den i september gjennomførte rasjoneringen vil virke for denne måned.¹³⁸

Vi snakker altså om en solid økning i omsetning for bomullsvarebransjen i perioden fra mai til august sammenlignet med året før. Uten de andre månedlige oversiktene kan jeg ikke si nøyaktig hvordan dette utviklet seg. At omsetningen var større enn vanlig, og at HBSV var en av bedriftene som opplevde dette, er i hvert fall klart. Ser vi på HBSVs omsetning for hele 1940 blir det også klart at det var et usedvanlig godt år: Omsetningen endte på 4,45 millioner kroner, 17% mer enn i 1939 (som i seg selv hadde vært et usedvanlig godt år).¹³⁹

Hva skyldes så dette? Den store etterspørselen som Gabriel Hofgaard nevnte er nok en del av forklaringen. Det virker som om HBSV solgte mer enn vanlig til sine gamle kunder. Som årsberetningen fra 1940 formulerte det: «Det store press som våre faste kunder – særlig i de krigsskadelidde strøk – utsatte oss for, og de pålegg myndighetene har gitt oss – har videre resultert i en sterk reduksjon av vår varebeholdning.»¹⁴⁰ Størst av disse gamle kundene var nok Statens Kornforretning. HBSV sa seg villig til å fullbyrde de to kontraktene partene hadde inngått før invasjonen. Med det holdt bedriften på ordre som tilsvarte 700 000 meter stoff,¹⁴¹ dog dette kom til å endre seg noen måneder senere. Årsberetningen la også vekt på at etterspørselen var spesielt stor i krigsherjede strøk, noe som stemmer overens med at HBSV betjente flere kunder i Nord-Norge.¹⁴²

Det bør heller ikke utelukkes at HBSV og resten av bomullsvareindustrien fikk mange nye kunder under okkupasjonen. Jeg har tidligere nevnt at norske bedrifter bare hadde en markedsandel for salget av bomullsvarer på rundt 40%. Om den norske etterspørselen holdt seg noenlunde stabil vil det i så fall ha betydd at mange nye kunder må ha henvendt seg til de norske bomullsvarebedriftene for å få kjøpt bomullsvarer.

Samtidig kan den økte omsetningen også skyldes andre faktorer enn at *HBSV solgte flere varer*. Bedriften både produserte og solgte mindre varer fra veveriet i 1940 enn i 1939. Bedriftens egne beregninger viser at bedriften gjennomsnittlig salgspris for vevde varer var 91 øre *per meter* i 1940, kontra 68 øre per meter året før.¹⁴³ Salgsprisen for veveriets varer, HBSVs viktigste inntektskilde, ble solgt for mye mer, men jeg kjenner ikke til årsaken. Satt bedriften opp prisene? Ble det solgt mer av dyre varer som dro opp gjennomsnittet, og førte det med seg ekstra kostnader? Dette har jeg dessverre ikke noe svar på.

For nå får vi konstatere at HBSVs omsetningen økte sterkt under okkupasjonen i 1940. Hadde det ikke vært for en rekke tiltak som ble rullet ut over sommeren kunne den vært enda høyere.

¹³⁸ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske bomullsvarefabrikkers forening 1940*: brev av 17. september m. gjenpart, side 2.

¹³⁹ OSTM – HHS, HBSV, *HBS&V styreprk. 1936-1952*: 75.

¹⁴⁰ OSTM – HHS, HBSV, *HBS&V styreprk. 1936-1952*: 75.

¹⁴¹ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske bomullsvarefabrikkers forening 1940*: brev av 8.mai, 9.mai og 18.mai.

¹⁴² OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske tekstilfabrikkers hovedforening 1940*: brev av 27. september (vedr. sirkulære nr.57).

¹⁴³ OSTM – HHS, HBSV, Diverse, Økonomisk hovedoppgjør 1939-1940, *Regnskap datert 1.mars 1941*: side 3.

18 måneders-planen (juni-november)

Samtidig som omsetningen steg til værs ble de første planene for gjennomregulering av bomullsvarebransjen implementert. Det som i lokalhistoriker Arvid Johansons øyne var «Nederlagets sommer» var for HBSV heller en sommer med intens planlegging og omstilling. Det var i juni og juli at rasjonering først ble foreslått og annonsert for norsk tekstilindustri. Da disse tiltakene trådte i kraft i august og september ble HBSV tvunget til å spinne garn for andre fabrikker og kutte i produksjonen sin; i det minste var det dette som var meningen at skulle skje. Som oftest er «de ytre sidene» av okkupasjonens regulering (forbudene og lovene) godt kjent, mens prosessen som ledet opp til dem er ukjent.¹⁴⁴ Det later til å være tilfelle her også, samtidig som jeg ikke har sett noen av sekundærkildene mine nevne reguleringen av tekstilindustrien. Det er gjennom korrespondansen med De norske tekstilfabrikkers hovedforening (Hovedforeningen) og De norske bomullsvarefabrikkers forening vi får sett at denne omstillingen var mindre rigid enn tiltakene gir uttrykk for.

Bomull ut 1941

Den tyske planen for reguleringen av den norske tekstilindustrien var essensielt den samme gjennom hele 1940: De norske råvareforsyningene måtte rasjoneres slik at *alle* tekstilfabrikker kunne produsere fram til utløpet av 1941. Vi kan kalle dette for *18 måneders-planen* siden den først ble luftet for norske bedrifter i juni. Selv om planen gikk gjennom flere versjoner i løpet av året, den 23.juli og i november, var det underliggende målet (og problemet) det samme: Hvordan få tekstilindustriens råvareforsyning til å holde ut 1941.

Det er usikkert hvem det var i den tyske okkupasjonsmakten som først utformet 18 måneders-planen. De første månedene av krigen ble de fleste tyske tiltak formelt vedtatt av Administrasjonsrådet og resten av den norske administrasjonen; tyskerne ville ikke gi inntrykket av at de grep direkte inn i administrative saker.¹⁴⁵ 18 måneders-planen er intet unntak. Det eneste hintet vi har til dets opphav har vi fra Gabriel Hofgaard, som på HBSVs styremøte 24.juni «... redegjorde for situationen i tekstilindustrien og resultatet av møtet avholdt i Oslo med representanter for tyskerne.»¹⁴⁶ Hvor og når dette møtet ble holdt sies ikke, men det er nærliggende å tro at det var forbundet med generalforsamlingene som tekstilindustriens bransjeforeninger hadde avholdt 17. og 18.juni. Gabriel Hofgaard hadde deltatt på generalforsamlingen til både De norske bomullsvarefabrikkers (17.juni) og Hovedforeningen (18.juni),¹⁴⁷ noe som ikke bør overraske oss med tanke på hvor mye kontakt han og HBSV hadde hatt med disse foreningene i april og mai.

Det offisielle referatet er uklart på hvilken rolle tyske representanter spilte på møtet,¹⁴⁸ men fra HBSVs styreprotokoll vet vi at de varslet om store endringer for tekstilproduksjonen. Det underliggende faktum var at det fantes for lite råvarer for at produksjonen kunne gå som normalt. De tyske representantene ville at landets råvarer

¹⁴⁴ Grimnes 2018: 207-208.

¹⁴⁵ Grimnes 2018: 63.

¹⁴⁶ OSTM – HHS, HBSV, *HBS&V styreprk. 1936-1952*: 61-62.

¹⁴⁷ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske bomullsvarefabrikkers forening 1940*: referat fra ordinær generalforsamling 17.juni, side 2; OSTM – HHS, HBSV, *HBS&V styreprk. 1936-1952*: 74; OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske tekstilfabrikkers hovedforening 1940*: Referat fra generalforsamling datert 1.juli, side 8.

¹⁴⁸ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske tekstilfabrikkers hovedforening 1940*: Referat fra generalforsamling datert 1.juli, side 1.

skulle rekke i 18 måneder for alle tekstilbedrifter, altså ut 1941. Med tanke på at HBSV per 1.januar 1940 hadde rundt ett års forbruk av bomull på lager var dette et ambisiøst mål. Det kunne ikke nås uten drastiske innstramminger, og de tyske innstrammningene var virkelig drastiske: Alle bedrifter kunne maks produsere for 60% av sitt råvareforbruk i 1938 i tre måneder fra direktivene ble innført.¹⁴⁹ Siden 1938 var et slumpår for tekstilindustrien var disse tiltakene strammere enn de først så ut. I realiteten tilsvarte det nok et sted rundt 55% av forbruket HBSV var vant til å ha i veveriet på dette tidspunktet.

Mye av forarbeidet for 18-måneders planen tilfalt Hovedforeningen og de respektive bransjeforeningene. Det er verdt å stoppe opp litt og tenke på hvordan det må ha vært å bli påtvunget dette ansvaret. Det var ingen liten oppgave å samle inn statistikk fra samtlige medlemmer, og mye tyder på at de første okkupasjonsmånedene var travle dager. HBSVs egne funksjonærer måtte ofte arbeide overtid for at alle bestillinger og ordre skulle gå opp.¹⁵⁰ I denne situasjonen må det å samle inn statistikk til Hovedforeningen i seg selv ha vært en byrdene oppgave for foreningskontoret. Når datasett ble brukt til å beregne produksjonskvoter og råvarefordelinger var det uten tvil insentiver til å opp- eller nedjustere data (eller bare liten interesse i å levere disse). Det forekom at tekstilbedrifter ble irettesatt for hvor dårlig de var til å svare på sånne forespørsler, og på kvaliteten av det som faktisk ble levert inn.¹⁵¹

Direktivene var ikke ferdig utformet da de ble presentert. De måtte innføres senere, så den store etterspørselen etter bomullsvarer kunne betjenes en stund til. Det kom også mer lystige nyheter: Hovedforeningen jobbet for å kjøpe råvarer i utlandet og overta kriselagre som allerede eksisterte i Norge. Cellull var også et prominent tema på generalforsamlingen som et mulig erstatningsstoff, og det ble forventet kommende krav om innblanding av dette i produksjonen.¹⁵² Disse tiltakene var nødvendig om 18-måneders skulle lykkes, for det var på langt nær nok råvarer i landet fra før. Forbruket av bomull i Norge var på rundt 3000 tonn årlig, men bare halvparten av dette var lagret opp av norske bedrifter.¹⁵³ Bomullen måtte også spinnes før det kunne brukes i et veveri. Dette skapte problemer fordi spinnekapasiteten i landet var konsentrert i kun fem bedrifter, og i HBSVs tilfelle var spinneriet allerede opptatt med å dekke firmaets eget behov for garn. Så ikke bare var det for lite råvarer i landet, det var også ujevnt fordelt, og alt av bomull kunne ikke brukes før det var behandlet i et spinneri. For et okkupasjonsstyre som, både blant ledende nordmenn og tyskere, hadde som en av sine viktigste oppgaver å holde næringslivet i gang og så mange som mulig i arbeid, var dette uakseptabelt. Drastiske tiltak måtte til.

18 måneders-planen ble vedtatt 23.juli og formidlet i detalj til landets bomullsspinnerier dagen etter. Mye var det samme som da den første ble presentert i begynnelsen av juli. Veverier kunne fortsatt bare bruke 60% av det gjennomsnittlige garnforbruket i 1938, men noen avgjørende revisjoner hadde kommet på plass. Den første revisjonen gikk ut

¹⁴⁹ OSTM – HHS, HBSV, *HBS&V styreprk. 1936-1952*: 61-62.

¹⁵⁰ OSTM – HHS, HBSV, *HBS&V styreprk. 1936-1952*: 78-79.

¹⁵¹ OSTM – HHS, HBSV, *HBS&V styreprk. 1936-1952*: 74; OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske tekstilfabrikkers hovedforening 1940*: Referat fra generalforsamling datert 1.juli, side 7; brev av 20.september (Cirkulære H. nr.53).

¹⁵² OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske tekstilfabrikkers hovedforening 1940*: Referat fra generalforsamling datert 1.juli, side 2 og 3.

¹⁵³ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske bomullsvarefabrikkers forening 1940*: gjenpart fra 12.september, side 4.

på å øke spinnekvoten. I stedet for å spinne 60% av det gjennomsnittlige nivået i 1938 skulle spinneriene nå spinne 100% til 120%.¹⁵⁴ Den andre revisjonen var at landets spinnerier ble pliktig til å levere garn for bedrifter uten sitt eget spinneri. Opprinnelig skulle 40% av spinnekvoten selges til andre bedrifter og resten gå til egen produksjon, men avhengig av bedriftens garnlagre kunne denne kvoten bli mindre.¹⁵⁵ I tillegg ble det forbudt å bruke bomull i fremstillingen av flere varer, som sekker.¹⁵⁶ Den første perioden med disse restriktive tiltakene løp fra august og ut oktober.

Det er vanskelig å si når tiltakene fikk en *reell* effekt. restriksjonene for veving ble innført i august,¹⁵⁷ men det hadde ingen effekt i starten. Vi har allerede sett at omsetningen for bomullsvarebransjen i august var betydelig. Data som HBSV senere sendte inn til Hovedforeningen bekrefter at bedriften produserte langt over det som var tillatt i veveriet i august og september.¹⁵⁸ Spinneri-bestemmelsene fikk heller ikke noen effekt med en gang. Bomullsspinnerier visste i hvert fall i starten av juli at de måtte spinne for andre bedrifter, men utenom noe statistikk over garnproduksjon var ingenting annet på da tiltaket ble iverksatt i august.¹⁵⁹ Hovedforeningen, som ser ut til å ha fått ansvaret for gjennomføring og oppfølging, måtte også vite *hvilke bedrifter* som behøvde garn, og disse oppgavene kom ikke på plass før en gang i september.¹⁶⁰

Veve- og spinnekvotene hadde liten betydning da de først trådte i kraft, men det hindret dem ikke fra å være effektive noen måneder senere. HBSV brukte fortsatt for mye garn til veving i desember,¹⁶¹ men det var langt mindre enn hva bedriften hadde vevet opp i august og september. Veveskvoten inneholdt også forbud mot produksjonen av flere varer som HBSV produserte for fullt. Teppeveveriet ble rammet av produksjonsforbudet mot gulvtepper av ull. Bedriftsledelsen varslet kunder om full stopp i produksjonen i september,¹⁶² men HBSV holdt produksjonen gående fram til jul.¹⁶³ Den endelige kroken på døra kom da «departementet» konfiskerte bedriftens ullgarn, 12 tonn totalt.¹⁶⁴ Årsaken til konfiskeringen er noe uklar, men sett i lys av 18 måneders-målet er det ikke vanskelig å forestille seg begrunnelsen bak. Gulvteppene var de eneste varen hos HBSV som ble produsert med ull. Hva slags nytte kunne da en bomullsfabrikk ha av 12 tonn

¹⁵⁴ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske tekstilfabrikkers hovedforening 1940*: brev av 25.juli og brev av 5.september fra Hovedforeningen. I teorien lå kvoten på 120% av 1938-nivået, men det berodde på at 20% av råvarene som ble brukt var cellull. Det er uklart om dette ble forandret eller ikke før implementeringen.

¹⁵⁵ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske bomullsvarefabrikkers forening 1940*: Referat fra konferanse avholdt 24.juli, side 3.

¹⁵⁶ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske bomullsvarefabrikkers forening 1940*: Forskrifter av 23.juli. HBSV mottok heftet litt før 5.august (se brev av 5.august), I mappa er heftet lagt ved siden av brev av 15.august.

¹⁵⁷ OSTM – HHS, HBSV, 1940, Kiste 1940, *Norsk arbeidsgiverforening, Tekstilfabrikkens landssammenslutning, Tistedalens tekstilforening 1940*: brev av 3.august.

¹⁵⁸ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske tekstilfabrikkers hovedforening 1940*: brev & oppgave av 19.oktober.

¹⁵⁹ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske bomullsvarefabrikkers forening 1940*: sirkulær B. Nr.12 av 5.juli og brev av 9.juli med skjemaer.

¹⁶⁰ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske tekstilfabrikkers hovedforening 1940*: brev av 5.september.

¹⁶¹ OSTM – HHS, HBSV, Diverse, Økonomisk hovedoppgjør 1939-1940, *Regnskap datert 1.mars 1941*: side3

¹⁶² OSTM – HHS, HBSV, 1940, Kiste 1940, *Norsk arbeidsgiverforening, Tekstilfabrikkens landssammenslutning, Tistedalens tekstilforening 1940*: brev av 3.august; OSTM – HHS, HBSV, Df korrespondanse, No.75 1940 T-Å, *Tallaksen Rasmus, Kristiansand S*: Brev av 2.september.

¹⁶³ OSTM – HHS, HBSV, *HBS&V styreprk. 1936-1952*: 74.

¹⁶⁴ OSTM – HHS, HBSV, *HBS&V styreprk. 1936-1952*: 74. Det var dette lageret med ullgarn HBSV klarte å gjemme unna halvparten av. Det ble hentet fram igjen da okkupasjonen var over. Se Grieg 1950: 28 og 30.

ullgarn når det ble forbudt å produsere ulltepper? Det var i myndighetenes interesse å heller gi garnet til en ullfabrikk så produksjon kunne holdes gående blant flere fabrikker.

Forbudene mot de mange forskjellige varene påvirket også salget til Statens kornforretning. HBSV hadde tegnet en ny avtale med kornforretningen tilbake i februar, og på langt nær alt var levert da forbudet trådte i kraft. Totalt skulle det leveres 402 000 meter lerret mellom juli og nyåret. Da den siste leveransen i det kornforretningen kalte et «behagelig samarbeid» ble betalt for 22.oktober hadde kornforretningen bare fått mellom 140 000-170 000 meter.¹⁶⁵ Forbudene var altså en direkte årsak til at HBSV stoppet å levere til en av sine største kunder; en kunde som ikke la skjul på at de ville ha fortsatt handelssamarbeidet om de kunne.

Spinning til besvær

Tiltakene som møtte mest motvilje var den nye spinnerikvoten. I praksis fungerte ordningen som tvungent salg til andre bomullsvarebedrifter: Bomullspinneriene skulle spinne 100% av garnforbruket i 1938, men 40% av garnet skulle gå til andre bedrifter. Resten gikk til HBSVs eget veveri, dog denne andelen kunne bli kuttet hvis spinneriet hadde mye garn på lager.¹⁶⁶ Alt i alt var det en effektiv løsning for myndighetene: Det jevnet ut råvareforsyningene mellom bomullsvarebedriftene og utnyttet den norske spinnekapasiteten på en mer effektiv måte enn før. For HBSVs del var det spinning til besvær, med dyrebare råvarer som måtte gis bort til andre bedrifter.

HBSV var ikke særlig frampå med å spinne garn for sine nye fabrikkunder. En oppgave over forbruket Hovedforeningen fikk tilsendt, etter puring og mye venting,¹⁶⁷ viser at HBSV på ingen måte holdt seg til sine kvoter. Fram til 15.oktober skulle bedriften ha spunnet rundt 32 000 kilo garn for andre fabrikker, men rapporten viser at HBSV bare hadde solgt 10 000 kilo. Mesteparten av dette var ikke engang levert da rapporten ble sendt inn. HBSV brukte også langt mer garn i veveriene sine enn det var tillatt. For oktober lå HBSV noenlunde greit i rute til å treffe bedriftens offisielle veverikvote på 26 920 kilo, men i august og september var det spunnet opp og brukt 14 000 og 10 000 kilo mer enn tillatt.¹⁶⁸

Så fort Hovedforeningen fikk tak i rapporten kastet de ikke bort noen tid. HBSV fikk en skarp reprimande og streng beskjed «... at det ikke er til å undgå at en rekke garnforbrukere, som Departementet finner skal tilgodesees, vil måtte bli henvist til dem for levering av garn».¹⁶⁹ Noen hos HBSV skrev på brevet bedriften hadde mottatt at ja, det var brukt for mye garn i veveriet, men Hovedforeningens forventninger for den første måneden med rasjonering var urealistisk. Denne responsen ble aldri sendt til Hovedforeningen:¹⁷⁰ Kanskje ledelsen ikke så noen grunn til å krangle med instansen

¹⁶⁵ OSTM – HHS, HBSV, Df korrespondanse, No.74 1940 To-Sø, *Statens kornforretning, Oslo*: Brev av 2.februar, 8.februar (kontrakt), 3.august (bekymringer ang. forbudet), 13.juli, 20.juli, 9.august, 5.september, 17.september, 24.september, 10 oktober og 22.oktober (Betaling med info om leveransene). Det vide anslaget kommer av at noen bestillinger i månedsskiftet juni/juli kan ha vært del av den gamle kontrakten.

¹⁶⁶ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske bomullsvarefabrikkers forening 1940*: Referat fra konferanse avholdt 24.juli, side 3.

¹⁶⁷ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske tekstilfabrikkers hovedforening 1940*: brev av 30.september og 15.oktober.

¹⁶⁸ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske tekstilfabrikkers hovedforening 1940*: brev & oppgave av 19.oktober.

¹⁶⁹ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske tekstilfabrikkers hovedforening 1940*: brev, side 1 og 2. Sitatet er understreket i primærkilden.

¹⁷⁰ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske tekstilfabrikkers hovedforening 1940*: brev av 6.november.

som hadde makten til å minske bedriftens vevekvote. Jeg har ikke funnet noen kilder som antyder om HBSV ble straffet for å ha produsert over kvoten. Vi kan i hvert fall anta at HBSV med tiden endte opp med å produsere mer enn de 10 000 kiloene med garn for andre fabrikker. Gabriel Hofgaard inkluderte dette i etterkrigshistorikken sin: «Det var jo på en måte bittert å måtte levere garn til veverier som før ikke hadde vært firmaets faste kunder, men man gjorde det gjerne under de rådende vanskelige forhold.»¹⁷¹ Bittert var det så visst.

Hvorfor brøt HBSV alle disse rasjoneringskvotene opp til midten av oktober? Noe av det kan skyldes misforståelser vedrørende kvotesystemet så klart. Som nevnt var ikke denne innsamlingen en ryddig og feilfri prosess. Selve vedtaksteksten var HBSV flere ganger usikker på hvordan man skulle tolke.¹⁷² Å produsere over kvotene ser likevel ut til å ha vært noe HBSV gjorde bevisst. Overproduksjonen fra august virker det som om ledelsen tok med stoisk ro og unnskyldte med at bedriften hadde fått for lite tid til å forberede seg. At omsetningen for *hele bomullsvareindustrien* i august var så god tyder på at det var mange flere bedrifter som handlet det på samme måte. Samtidig ble det uttrykk flere ganger hos HBSV at rasjoneringskvotene var urettferdige: Kvotene gjorde det vanskelig å betjene forpliktelsene overfor krigsherjede kunder i Nord-Norge, og de rammet HBSV hardere enn andre bedrifter ble det hevdet.¹⁷³ Denne blandingen av opportunisme, etterspørsel og «urettferdig» behandling må ta det meste av skylden for at kvotesystemet ble ignorert den første tiden.

Håpet om europeisk handel (juli-desember)

Å gjenoppta handelen med naboland og andre stater som ble okkupert av Tyskland eller uformelt var del av landets økonomiske sfære var en mulighet flere øynet etter at okkupasjonen var et faktum. Incentivet for norske bedrifter var ekstra sterkt i en tid hvor Norge var mer isolert enn før, men selv blant den tyske okkupasjonsmakten var det interesse for en europeisk handel. En tysk artikkel som Industriforbundet mente var «av adskillig interesse» for norsk industri, presenterte prospektet om en kontinental utveksling av varer og ytelser i nært samarbeid med Stortyskland.¹⁷⁴ En representant for Rikskommissariatet hadde lovet å være behjelpelig med å få hjem utenlandske ordre på garn.¹⁷⁵ Andre planer var av det mer fantasifulle slaget, som et forslag fra august som gikk ut på å sende amerikansk bomull via jernbane fra Vladivostok til Leningrad og så til Norge.¹⁷⁶

Kontinental handel var av stor interesse for ledelsen i HBSV også. Bare det å få hjem alle de utenlandske bestillingene som var lagt inn før okkupasjonen ville bety at bedriften kunne få nærmere 29 tonn garn fra Belgia; 40 tonn garn fra Finland; og 53 tonn garn fra Sverige.¹⁷⁷ På lang sikt ville HBSV også nyte godt av et revitalisert handelsnettverk med

¹⁷¹ Grieg 1950: 28.

¹⁷² OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske bomullsvarefabrikkers forening 1940*: brev av 5.august og 6.august; OSTM – HHS, HBSV, Df korrespondanse, No.74 1940 To-Sø, *Statens kornforretning, Oslo*: brev av 3.august.

¹⁷³ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske tekstilfabrikkers hovedforening 1940*: begge brev av 27.september og brev av 19.oktober.

¹⁷⁴ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940: *Norges Industriforbund 1940*: Artikkel fra 29.oktober, «Nyordningen av Europa uten England».

¹⁷⁵ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske tekstilfabrikkers hovedforening 1940*: Cirkulære H. Nr. 41, datert 1.juli.

¹⁷⁶ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske bomullsvarefabrikkers forening 1940*: brev av 13.august, side 1-2.

¹⁷⁷ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske tekstilfabrikkers hovedforening 1940*: Brev og skjema av 12.juli.

nabolandene og det okkuperte Europa. HBSV meldte interesse for flere av de bilaterale avtalene som ble forhandlet fram i 1940. Disse avtalene var vanligvis av begrenset omfang og baserte seg på varebytting med fastsatte kvoter for diverse varegrupper. Likevel reagerte HBSV alltid når det dukket opp avtaler hvor det var mulig å kjøpe bomull, bomullsgarn eller maskingods. HBSV meldte interesse for fem slike avtaler med andre land: (1) Sverige, (2) Sveits, (3) Danmark og Finland, (4) Italia, og (5) Nederland og Belgia.¹⁷⁸

Selv om det er rikelig med bevis for at HBSV ønsket å importere bomull og bomullsgarn ser det ikke ut til at disse avtalene førte til noen kjøp. De blir sjeldent tatt opp igjen i kildematerialet jeg har gått gjennom, noe som er merkelig med tanke på hvor viktig det var å finne alternative råvareforsyninger. Det kan tenkes at fruktene av de bilaterale avtalene ikke kom i effekt før året etter, men årsberetningen for 1941 er klar på at det ikke var «... anledning til at faa bomuld til landet».¹⁷⁹ Antagelig hadde ikke engang HBSVs gamle bestillinger funnet veien til Norge. Per romjulen 1940 opplyste HBSV fortsatt at de manglet garnet fra sine bestillinger i Belgia.¹⁸⁰ Å gjenoppta importen fra Sverige var allerede fra starten av et urealistisk prosjekt. Den hadde jo stoppet opp lenge før 9.april, og det var lite sannsynlig at okkupasjonen av Norge forandret på hva enn det var som hadde stanset salget.

Den tyske cellullen

Det var så klart ett stort unntak i denne importtørken; tysk cellull. Cellull er tekstilfibre fremstilt fra cellulose. Som råvare kunne det spinnes opp som garn og blandes inn med bomull og ull. Det var velkjent i mellomkrigstiden og hadde rykte på seg som en solid råvare.¹⁸¹ Det ble likevel ikke aktuelt å bruke i norsk tekstilproduksjon før okkupasjonen stanset Norges oversjøiske handel. Dets viktigste kvaliteter var at det kunne blandes med bomull og ull ved spinning av garn, i tillegg til at det kunne produseres hvor enn det var industriell produksjon av cellulose. Det ble derfor aktuelt som en supplerende råvare.

Problemet var at det ikke fantes noen cellullfabrikk i Norge i 1940. Det hadde rett og slett ikke vært nok insentiver til å investere i byggingen av en, selv da en ny storkrig virket mer og mer sannsynlig. Lærdommen fra den forrige verdenskrigen var først og fremst å kjøpe inn ekstra mye råvarer før krigen brøt ut, ikke investere i selvforsyning. Norge var fra før en av Europas mest åpne økonomier, og dette kom ikke til å endre seg så lenge landet forble nøytralt. HBSV hadde dermed nøyaktig null cellull å skimte med da Norge ble okkupert. Det ble nevnt på Hovedforeningens generalforsamling i juni at det var planer om å bygge en fabrikk, men det var først vi desember at HBSV fikk beskjed om at den skulle bygges av Borregaard i Sarpsborg. Fabrikken sto ikke klar før i 1948.¹⁸² Om tekstilindustrien skulle få tak i cellull måtte det importeres.

¹⁷⁸ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940: *Norges Industriforbund 1940*: Brev av 11. juni, 13.juni, 19.juli, 22.juli og 29.juli (Sverige), 17.august, 19.august og 7.oktober (Sveits), avskrift av 31.august, brev av 3.september, 5.september, 6.september, 12.september og 13.september (Danmark og Finland), brev av 31.oktober, 2.november, 4.november og 2.november (Italia), brev av 13.desember (cirkulære nr.93), 17.desember, 24.desember og 27.desember (Belgia og Nederland).

¹⁷⁹ OSTM – HHS, HBSV, *HBS&V styreprk. 1936-1952*: 90.

¹⁸⁰ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940: *Norges Industriforbund 1940*: Skjema av 17.desember, side 1 og 2. De 29 tonn HBSV hadde meldt om fem måneder tidligere var nå blitt til 24 tonn. Dette var fordi ett av de fire spinneriene hadde blitt ødelagt under krigshandlingene i Belgia.

¹⁸¹ Svendsen 2004: 282.

¹⁸² Bergh & Lange 1989: 194-197 & 199; OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske tekstilfabrikkers hovedforening 1940*: Referat fra generalforsamling datert 1.juli, side 3 og brev av 6.desember.

Det mest aktuelle landet å importere cellull fra var Tyskland. Den tyske tekstilindustrien hadde utover 1930-tallet produsert stadig mer cellull. I 1937 hadde råvarefibre som ble produsert i Tyskland en markedsandel på 40%. Dette var kulminasjonen av nazistenes restriktive importpolitikk. Sommeren 1934 strupte Nazi-regimet importen av naturfibre (bomull, ull, etc.) og mange andre importvarer. Dette var en katastrofe for den tyske tekstilindustrien, men det ble til en viss grad gjort opp for gjennom statlige subsidier og støtte til å bygge kunsttekstilfabrikker.¹⁸³ Gjennom en økonomisk politikk rettet mot selvforsyning ble altså råvaresituasjonen i Tyskland transformert til en strak motsetning av det som var i Norge. Det åpnet opp for at norsk tekstilindustri kunne forsynes med nok cellull til å oppfylle 18 måneders-planen.

Planene for den importerte cellullen var at stoffet skulle blandes inn i spinningen av alt bomullsgarn. Det ble påbudt å bruke en viss mengde cellull i spinning av garn og veving av tekstilvarer. Dette ble bakt inn i de offisielle kvotene: 23.juli-bestemmelsene stadfestet at ikke noe garn skulle inneholde mindre enn 16% cellull. Denne andelen ble for perioden november 1940 til april 1941 økt til minst 25% i alle produkter og 33% gjennomsnittlig.¹⁸⁴ Bomullsvareindustrien later til å ha vært vennlig innstilt til storimport av dette «nye» råvarestoffet. HBSV gjorde det klart allerede i starten av mai at cellull kunne skaffes fra Tyskland. I juni luftet Gabriel Hofgaard denne muligheten for Halden Arbeiderblad.¹⁸⁵

For å kunne oppfylle kvotene måtte det foregå en kontinuerlig import fra Tyskland. De norske bomullsvarefabrikkers forening beregnet at bomullsvarebransjen alene trengte 75 tonn cellull hver måned, og til sammen 1350 tonn over halvannet år.¹⁸⁶ Det var blitt antatt på generalforsamlingene i juni at Tyskland kunne levere 100 tonn cellull hver måned, men disse tonnene måtte jo deles med ullvarefabrikkene. 100 tonn var rett og slett ikke nok for hele industrien selv med produksjonskuttene. Det var også problematisk å frakte cellullen til Norge. Norge var et vanskelig land å forsyne gjennom hele okkupasjonen siden det meste av handelsflåten var på allierte hender eller tjente tyske formål, og det var derfor en seriøs mangel på frakteskip.¹⁸⁷

Cellull-handelen møtte også andre hindre. Det var ikke sjeldent klager fra norske bedrifter om hvor vanskelig det var å få tak i eksportlisenser for de tyske bestillingene, og at prisene ofte ble forhøyet etter at avtaler var inngått. Jeg kan ikke si med sikkerhet om disse problemene oppsto i Norge eller Tyskland (eller begge). Resultatet var i hvert fall at cellullen ble kraftig forsinket. Etter planen skulle HBSV motta 9 tonn hver måned med start i august, men ingenting kom den måneden. Oppgaver som HBSV sendte inn 5.september viser at det var bestilt totalt 51 tonn cellull, men det var kun oppnådd eksportlisens for litt over 7 tonn. Hovedforeningen så seg nødt til å møte tyske myndigheter noen dager senere for å finne en løsning på importproblemet. Den første cellullen nådde ikke fabrikken før 21.oktober.¹⁸⁸ Det betød at den første

¹⁸³ Tooze 2007: 79-81, 94-96 & 130-132.

¹⁸⁴ OSTM – HHS, HBSV, *HBS&V styreprk. 1936-1952*: 72-73.

¹⁸⁵ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske tekstilfabrikkers hovedforening 1940: spørreskjema* datert 9.mai, side 6; OSTM – HHS, HBSV, *Avisutklipp*, side 10 («Det arbeides for full kraft på Haldens bomullsspinneri»).

¹⁸⁶ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske bomullsvarefabrikkers forening 1940: Referat* fra 24.juli, side 2.

¹⁸⁷ Milward 1972: 67, 117 og 138.

¹⁸⁸ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske tekstilfabrikkers hovedforening 1940: brev* av 29.juli, brev og skjema av 5.september, brev og skjema av 11.september; OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske bomullsvarefabrikkers forening 1940: brev* av 11.september med gjenpart, side 1 og 2; OSTM – HHS, HBSV, *HBS&V styreprk. 1936-1952*: 72.

kvoteringsperioden fra august til november i realiteten ble gjennomført uten noen innblanding av cellull fra HBSVs side. Hovedforeningens involvering i saken tyder også på at forsinkelsene rammet mange flere bedrifter rundt omkring i landet.

Importen av cellull var et tiltak som startet ineffektivt. Om vi løfter hodet og ser noen år fram i tid skjønner vi at det likevel kom til å få stor betydning. Ifølge disponent Hofgaard kunne HBSV drifte med cellull helt fram til 1945.¹⁸⁹ Så klart var det en skuffelse de første månedene hvor man planla for innblanding, men importen var i bunn og grunn et langtidsprosjekt. Cellull skulle bli et vellykket erstatningsstoff, men det kom til å ta tid.

Konklusjon

Noe av det viktigste som fant sted under invasjonen i 1940 var den tidlige samarbeidsviljen som norsk administrasjon og næringsliv viste ovenfor tyskerne. Målet var å holde arbeidslivet gående noenlunde normalt, og som Even Lange har påpekt så sto slike holdninger sterkt i de områdene som ble okkupert tidlig.¹⁹⁰ Vi har sett at dette skjedde i Halden da distriktet ble okkupert: Lokaladministrasjonen samarbeidet med okkupantene for å holde samfunnslivet gående så godt som det lot seg gjøre. HBSV tok også kontakt med den lokale okkupasjonsmakten i disse dager for å løse et problem som krevde den nye makthaverens samtykke.

Det økonomiske samarbeidet skjedde ikke bare på lokalplan. HBSVs virksomhet i 1940 ble formet av reguleringer som i hvert fall delvis stammet fra okkupasjonsmakten. Som med mange reguleringer som ble vedtatt for næringslivet i 1940 tok de sikte på å omstille norsk produksjon til å møte okkupasjonens nye behov, samt bevare de begrensede råvarene.¹⁹¹ Til forskjell fra kontakten med lokalkommandanten i Halden var HBSVs samarbeid her *indirekte*: Det gikk igjennom den norske administrasjonen og arbeidslivorganisasjoner, spesielt Hovedforeningen, De norske bomullsvarefabrikkers forening og Norges Industriforbund. Den tyske okkupasjonsmakten frontet selv aldri 18 måneders-planen, men det var fra tysk hold at planen kom fra.

Selv om et samarbeid ble etablert gikk det ikke knirkefritt. De omfattende restriksjonene som gjaldt veving ble nesten ignorert av HBSV, og mest sannsynlig hele bomullsvareindustrien, den første måneden som kvotesystemet ble iverksatt. HBSV var heller ikke villig til å spinne opp den pålagte mengden med garn for andre bedrifter før Hovedforeningen begynte å klage. Teppeveveriets produksjon tok først slutt da bedriftens ullgarn ble konfiskert eller måtte gjemmes unna. HBSV hadde nok handlefrihet til å gå på tvers av påbud de selv ikke likte, i det minste for en liten stund.

I løpet av okkupasjonen i 1940 kan vi se at et annet omsetningsmønster enn normalen begynte å melde seg. For bomullsvareindustrien later salget i perioden fra mai til august til å ha vært betydelig bedre enn i 1939. Med stor sannsynlighet fortsatte det gode salget selv i september også, dog det er usikkert hvordan omsetningen så ut i månedene etterpå. Da året var omme hadde HBSV en betydelig høyere omsetning enn i 1939, selv om bedriften hadde vevd mindre varer.

HBSVs betydning som et av landets få spinnerier hadde økt etter utbruddet av 2.verdenskrig. For den tyske 18 måneders-planen var det essensielt at landets fem bomullsspinnerier begynte å spinne garn for andre veverier. Men HBSV ville ikke dette:

¹⁸⁹ Grieg 1950: 30.

¹⁹⁰ Lange 1998: 84-86.

¹⁹¹ Lange 1998: 86.

Spinneriets rolle var å fasilitere for veveriets produksjon. Å selge garn til andre bedrifter kunne ta verdifull tid, kapasitet og begrensede råvarer vekk fra denne oppgaven. At okkupasjonsmakten ville legge bånd på en del av bedriftens spinneriproduksjon skal vi derfor ikke ta lett på, for det var et forsøk på å skifte HBSV vekk fra den fundamentale todelingen i produksjonen.

Til slutt må bruddet med det internasjonale handelsnettverket nevnes. Ole Kristin Grimnes har skrevet at «Handelen ble over natten begrenset til Tyskland, tyskokkuperte og tyskkontrollerte områder og de skandinaviske landene.»¹⁹² For HBSVs del har vi sett at, på tross av store bestrebelsler gjennom de fleste okkupasjonsmånedene, dette ikke skjedde. Selv i tyskokkuperte land hvor bedriften hadde lagt inn bestillinger før okkupasjonen var det ikke noen import å snakke om. Det store unntaket her er så klart den tyske cellullen, men for år 1940 kan det ikke ha spilt en betydelig rolle. Forsendingene med cellull var forsinket og kom ikke før i slutten av oktober. Vi trenger dog ikke å løfte hodet noe særlig høyt for å se at cellull ble viktigere og viktigere for tekstilindustrien jo lenger ut i okkupasjon vi kommer.¹⁹³ Cellullen ble viktig, men gjennom det meste av 1940 kunne den norske bomullsvareindustrien kun bero seg på sine egne lagre.

¹⁹² Grimnes 2018: 190.

¹⁹³ Grieg 1950: 28-30 & 439.

Kapittel 4: Den tyske krumtappen

*Direktør Kruge meddelte at de tyske myndigheter har konstatert at der finnes et parti råbomull på Gardemoen. De er villige til å stille bomullen til rådighet for fabrikkene mot å få et visst kvantum lakenstoff og putevarstoff, hvorav noget må leveres straks.*¹⁹⁴

I arkivet til Haldens Bomuldsspindri & Væveri finnes det en mappe fra 1940 kalt «Gruppe XXI, Oslo».¹⁹⁵ Blant korrespondansemapper med navn tilhørende direktorater, privatpersoner og firmanavn skiller den seg ut i mengden med sitt tørre og over gjennomsnittet intetsigende navn. Det er først når en åpner mappen og nesten bare finner dokumenter på tysk at man skjønner at man har funnet noe virkelig spennende.

Gruppe XXI var samlebetegnelsen på de tyske, militære styrkene (Wehrmacht) som fikk i oppdrag å erobre og okkupere Norge. Navnet var bare i bruk fram til desember 1940, da de tyske styrkene i landet gikk gjennom det første av flere navneskifter under 2.verdenskrig.¹⁹⁶ Det gamle navnet har likevel bestått i arkivet til en av bedriftene de kjøpte varer fra. Korrespondansen som starter i juli og går til nyttår viser at Wehrmacht bestilte rundt 140 000 meter stoff fra Haldens Bomuldsspindri & Væveri. Bestillingene gikk i lakenlerret og stoff til sengetrekk og vindtøy som gikk direkte til det tyske intendanturen i Oslo, eller via en annen fabrikk som hadde fått i oppdrag å etterbehandle stoffet for tyskerne. HBSV var ikke alene om å selge bomullsvarer til Wehrmacht: Akkurat som da det ble inngått avtaler med generalintendanten i Forsvaret, bar salget til Wehrmacht preg av å være en innsats hvor flere bedrifter, spesielt bomullsspinneriene, var involvert.

Som jeg var innom i kapittel 1 kan økonomisk okkupasjonshistorie være kontroversielt. Den samarbeidsviljen mange bedrifter viste overfor okkupasjonsmakten i 1940 har alltid gått dårlig sammen med den fortellingen om 2.verdenskrig som vi er vant til å høre; de gode nordmennes kamp mot de onde nazistene. Vi har sett at HBSV stilte seg bak initiativet om å «holde hjulene i gang» og attpåtil hadde en stor omsetning før spinne- og vevekvoter begynte å demme opp for produksjonen. At bedriften samarbeidet med okkupasjonsstyret kan ikke benektes, men det er ikke særlig overraskende heller. I 1940 var holdningen til store deler av det norske næringslivet at forretningene måtte fortsette som før, og at samarbeid var nødvendig for at dette skulle gå. Som historiker Even Lange har skrevet: «Fra begynnelsen fantes det ingen nevneverdig motstand mot forretningsmessig forbindelse med okkupasjonsmakten fra norsk side».¹⁹⁷

Dette kapittelet skal undersøke *hvorfor* HBSV handlet med Wehrmacht. Det var så klart penger å tjene: Okkupasjonsstyrken var på 231 000 mann i november 1940,¹⁹⁸ så Wehrmacht hadde potensialet til å bli en stor kunde. Samtidig opplevde HBSV allerede en etterspørsel den ikke klarte å dekke. Å ta på seg store oppdrag for Wehrmacht kunne bli mer bry enn det var verdt. Likevel endte HBSV opp med å signere store bestillinger mot

¹⁹⁴ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske bomullsvarefabrikkers forening 1940*: Referat fra konferanse avholdt 24.juli, side 1. Understrekning i den originale kilden.

¹⁹⁵ OSTM – HHS, HBSV, Df korrespondanse, No. 1940 F-GU 19, *Gruppe XXI, Oslo*. Siden undertegnende ikke snakker tysk har det vært nødvendig med oversettelseshjelp. Alle dokumentene på tysk har blitt oversatt av Louise Olsen.

¹⁹⁶ Korsnes & Dybvig 2018: 8. Det fins en egen tabell med oversikt over de senere navnene i Tabell 1 på side 9.

¹⁹⁷ Grimnes 2018: 219-220; Lange 1998: 84-86.

¹⁹⁸ Grimnes 2018: 91.

slutten av året. Årsakene til dette var prinsipielt at Wehrmacht kunne tilby bomull og produksjon som kunne fritas fra kvotesystemet.

I generalintendantens spor

Den første kontakten mellom Gruppe XXI og HBSV kom på plass som følge av de gamle leveransene til den norske generalintendanten. Det første brevet Wehrmacht sendte til HBSV er sporløst forsvunnet, men fra svaret som ble gitt 19.juli er det klart at de hadde innsikt i hva disse leveransene hadde bestått av:

I anledning av deres forespørsel om hvormeget vindtøi av Generalintendantens kontrakt der er solgt til våre kunder blant private firmaer meddeles, at dette beløper sig til ca. 3.000 meter fordelt på 8 firmaer. Disse salg er foregått i tiden mellom 9.mai til medio juli.

Vi har nu ingen beholdning av dette vindtøi, men vil av de for hånden værende materialer kunne skaffe circa. 3.000 meter suksessivt i løpet av de nærmeste 2-3 måneder.¹⁹⁹

Det er ikke usannsynlig at Wehrmacht fikk den nødvendige infoen gjennom en henvendelse som Hovedforeningen hadde gitt til myndighetene i mai. Til denne henvendelse etterspurte Hovedforeningen sine medlemmer om opplysninger vedrørende salg og produksjon av bestillinger til statsinstitusjoner. HBSV kunne blant annet fortelle at det lå igjen 5000 meter vindtøy som var helt eller delvis vevd opp før kontraktene ble annullert.²⁰⁰ Selv om vindtøyet hadde blitt solgt vekk ble det lagt de inn en bestilling på 300 meter vindstoff. Det skulle lages på samme måte som for den norske generalintendanten, så leveres til armébekledningslageret på Akershus festning.²⁰¹

Gruppe XXI kontaktet antagelig flere bomullsvarebedrifter enn HBSV. Leveransene til den norske generalintendanten hadde vært et foretak med flere bedrifter som ble koordinert av De norske bomullsvarefabrikkers forening.²⁰² At Wehrmacht kjente til detaljene rundt HBSVs leveranser betød nok derfor at de også kjente til leveransene som andre bomullsvarefabrikker hadde fått ansvaret for. Vi kan derfor forvente at mange flere fabrikker mottok henvendelser samtidig som HBSV.

Hvordan de andre bedriftene forholdt seg til henvendelsen kan vi ikke si med sikkerhet. I den tidlige fasen av okkupasjonen var det generelt ikke ansett som galt å levere varer til okkupasjonsmakten,²⁰³ og det var definitivt penger å tjene på slike leveringer. Bestillinger fra tyske styrker måtte dog håndteres på riktig måte. Et sirkulær fra Norges industriforbund datert 11.mai ga råd til hva man burde gjøre om tyske styrker prøvde seg på storskala kjøp:

¹⁹⁹ OSTM – HHS, HBSV, Df korrespondanse, No. 1940 F-GU 19, *Gruppe XXI, Oslo*: brev av 19.juli. Dette er det eneste brevet fra mappen som står på norsk.

²⁰⁰ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske tekstilfabrikkers hovedforening 1940*: brev av 16.mai og 17.mai.

²⁰¹ OSTM – HHS, HBSV, Df korrespondanse, No. 1940 F-GU 19, *Gruppe XXI, Oslo*: brev av 2.august.

²⁰² OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske bomullsvarefabrikkers forening 1940*: Beretning datert 12.april, side 7.

²⁰³ Grimnes 2018: 219.

De försök som gjöres på å kjøpe ved bedriftene større kvanta, som utvilsomt i höi grad skyldes noe entreprenente norske agenter og deres optreden, bör avvises, idet man henviser vedkommende til de mellemeledd som vanlig benyttes.²⁰⁴

For HBSVs del betød «mellomledd» Hovedforeningen og De norske bomullsvarefabrikkers forening. Flere av de store bestillingene som var avtalt før okkupasjonen, for Statens kornforretning og Forsvaret, ble til gjennom koordinering og forhandling med De norske bomullsvarefabrikkers forening.²⁰⁵ På Hovedforeningens generalforsamling la tyske myndigheter selv til rette for å ordne større bestillinger gjennom tekstilorganisasjonene. Det ble forlangt fra tysk side at det ble nedsatt en komite med blant annet representanter for tekstilindustrien hvor det kunne forhandles «... med de tyske myndigheter om alle spørsmål av felles interesse».²⁰⁶ Det var gjennom denne komiteen og dens representanter, blant annet forretningsføreren Harald Kruge, at flere av viktigste beskjedene relatert til handelen med Wehrmacht kom til å bli formidlet. Dette var, som vi skal se, tilfellet da flere bomullsvarebedrifter tok på seg leveranser i juli. Til og med i desember var Kruge involvert i en ny avtale mellom HBSV og Gruppe XXI.²⁰⁷

De gamle avtalene med generalintendanten etablerte altså en viss kontakt mellom Wehrmacht og bomullsvarefabrikkene, men det førte ikke til noe særlig salg. De viktige beskjedene og bestemmelsene ble fra slutten av juli formidlet fra sentralt hold i tekstilindustriens organisasjonsliv.

Lakenlerret til de tyske myndigheter

Det var bomullsspinnerienes konferanse den 24.juli som var det virkelig betydningsfulle øyeblikket for handelen med Gruppe XXI. På denne konferansen fikk bomullsspinneriene høre detaljene rundt kvotesystemet, men det var flere viktige saker som ble tatt opp den dagen. En av disse sakene var mest sannsynlig relatert til byggingen av brakker til tyske tropper, som ble planlagt på denne tiden.²⁰⁸ I referatet er saken omtalt som «Lakenlerret til de tyske myndigheter», hvor Harald Kruge fortalte de tilstedeværende om følgende:

Direktør Kruge meddelte at de tyske myndigheter har konstatert at der finnes et parti råbomull på Gardemoen. De er villige til å stille bomullen til rådighet for fabrikkene mot å få et visst kvantum lakenstoff og putevarstoff, hvorav noget må leveres straks.²⁰⁹

En tjeneste var altså en annen verdt; et parti bomull i bytte mot sengetøy. Bomull var dog ikke det eneste bomullsspinneriene ville få ut av oppdraget. HBSV fikk betaling for alle varene som bedriften endte opp med å produsere for Wehrmacht, men det virker ikke som om dette var hovedmotivasjonen for å ta på seg oppdraget. Om noe så var Gabriel Hofgaard svært skeptisk til å levere lakenlerret der og da. Det var et produkt HBSV produserte lite av og hadde flere bestillinger på, i tillegg til at arbeidsstokken snart

²⁰⁴ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940: *Norges Industriforbund 1940*: brev av 11.mai. Understrekingen kommer fra kilden.

²⁰⁵ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske bomullsvarefabrikkers forening 1940*: Beretning datert 12.april, side 7.

²⁰⁶ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske tekstilfabrikkers hovedforening 1940*: Referat fra generalforsamling datert 1.juli, side 2.

²⁰⁷ OSTM – HHS, HBSV, Df korrespondanse, No. 1940 F-GU 19, *Gruppe XXI, Oslo*: brev av 7.desember. Direktør Kruge hadde avgjort prisene for en bestilling av anorakkstoff.

²⁰⁸ Milward 1972: 103.

²⁰⁹ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske bomullsvarefabrikkers forening 1940*: Referat fra konferanse avholdt 24.juli, side 1. Understreking i den originale kilden.

skulle ut i ferie.²¹⁰ I midten av juni hadde jo Gabriel Hofgaard måtte forklare en kunde at bedriften bare kunne tilfredsstille en liten del av etterspørselen, så det var mer enn nok jobb å gjøre. Så hva fikk Gabriel Hofgaard og HBSV til å bli med på oppdraget?

Årsaken var at Wehrmacht kunne tilby noe ingen andre kunder hadde: bomull. Referatet forteller ikke om hvor mye bomull det var snakk om, men «et parti råbomull på Gardemoen» var ikke noe som bare dukket opp fra ingensteds. Det mest sannsynlige var at det kom fra et offentlig kriselager. Herrene på konferansen hadde bistått i innkjøp til flere slike lagre det siste året og ville dermed visst at det ofte var betydelige mengder som var lagret der. Gabriel Hofgaard og HBSV hadde i 1939 hjulpet Statens Kriseutvalg med offentlige innkjøp og lagring av bomull.²¹¹ De norske bomullsvarefabrikkers forening hadde bistått generalintendanten med innkjøp av 300 tonn bomull fra Argentina og USA, hvorav det meste havnet i tyske hender etter invasjonen.²¹² Deltagerne var altså fullt klar over at det ikke var småtterier tyskerne satt på. Selv om det «bare» var ett parti bomull som sto på spill nå, ville det ikke åpne opp dører for å få mer i framtiden? Referatet noterer i hvert fall deltagerens enighet om at det var «... av den største betydning å sikre det omtalte bomullsparti for norsk produksjon ...».²¹³

Levering av de første, umiddelbare bestillingene bar da også et preg av å være en mulighet som tekstilindustrien ikke ønsket å gå glipp av. De norske bomullsvarefabrikkers forening spredte ut bestillingene ut blant flere av dets medlemsbedrifter, blant dem HBSV.²¹⁴ Gabriel Hofgaard var ikke videre begeistret for å levere lakenlerret, et produkt han understreket at bedriften hadde en nesten ubetydelig produksjon av, midt oppi det som var fellesferien for arbeidsstokken. Attpåtil hadde HBSV allerede flere bestillinger av lakenlerret som de lå flere måneder bak på produksjonen av. Selv om det smertet sa Hofgaard seg villig til å levere 800 meter lakenlerret som lå på lager, «... men vi [HBSV] forutsetter at vi til gjengjeld får vår andel i den av tyskerne beslaglagte bomuld.»²¹⁵

Lakenlerret, sengetøy og vindtøy

Om det ble antatt at en mindre leveranse ville føre til større leveranser senere skulle det vise seg å være korrekt. De første leveransene hadde vært små, men det var jo bare de varene som måtte leveres *umiddelbart*. Gruppe XXI var heller ingen liten «organisasjon», så det var nok av laken og sengetøy som trengtes. Hofgaard og HBSV avsluttet aldri produksjonen av lakenlerret; tvert imot var en «... større ordre fra tysk hold» fortsatt et hinder for andre leveranser i slutten av september.²¹⁶ Attpåtil hadde HBSV tatt på seg en større bestilling av sengetøy. Innen oktober var det skrevet kontrakt på produksjon av

²¹⁰ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske bomullsvarefabrikkers forening 1940*: brev av 25.juli.

²¹¹ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, Df korrespondanse, No.54 1939 De-Og, Det kgl. Finans- og Toll-departement, Oslo: brev av 7.januar, 25.januar, 3.mars, 11.mai, 21.juli, 24.juli og 14.oktober.

²¹² Aarsand (1999): side 195; OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske bomullsvarefabrikkers forening 1940*: Beretning datert 12.april, side 7. Hvor mye av denne bomullen var brukt før 9.april? Aarsand skriver at «Disse beholdninger ble ikke opparbeidet før krigen og falt følgelig i tyskerens hender» Beretningen fra foreningen sier at «En mindre del av den er også satt i arbeide». Minimum var altså det meste av bomullen fortsatt ubrukt da krigen kom til Norge.

²¹³ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske bomullsvarefabrikkers forening 1940*: Referat fra konferanse avholdt 24.juli, side 1.

²¹⁴ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske bomullsvarefabrikkers forening 1940*: brev av 24.juli angående lakenlerret og/eller lakenbommes til de tyske myndigheter.

²¹⁵ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske bomullsvarefabrikkers forening 1940*: brev av 25.juli.

²¹⁶ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske tekstilfabrikkers hovedforening 1940*: brev av 27.september (svar til sirkulære nr.57).

i hvert fall 45 000 meter blåhvitt, rutete stoff.²¹⁷ Det står ikke eksplisitt noe sted at HBSV fikk bomull for disse leveringene, men det vil ikke være ufornuftig å anta at det skjedde. Å få klosa i bomull fra tyskerne hadde vært en sentral motivasjon for Gabriel Hofgaard, så det ville vært merkelig om ingenting hadde blitt gitt for levering av 50 000 meter med stoff.

Det er i sammenheng med utformingen av en ny avtale mellom 7. og 12. oktober at vi får det mest detaljerte innblikket i prosessen bak leveransene. Det første det er verdt å merke seg er størrelsen på bestillingene: Vi snakker om 50 000 meter lakenlerret og 30 000 meter sengetøy, totalt 80 000 meter stoff. HBSV kunne levere 5000 meter av hver varesort etter noen ukers forberedelser. Om Wehrmacht hadde fått viljen sin skulle produksjonen ha gått enda raskere. For å produsere disse bestillingene ble det sendt til HBSV 50 baller bomull (rundt 10,7 tonn) fra et lager på Akershus festning. Mengden var basert på hvor mye garn HBSV regnet med at de trengte til å ferdigstille de nye bestillingene.²¹⁸

Det er viktig å merke seg at HBSV *betalte* for denne bomullen. Wehrmacht solgte partiet for 1,30 kroner per kilo, så prisen for all bomullen kom på rundt 14 000 kroner. Denne summen ble senere trukket fra det beløpet Wehrmacht skyldte HBSV for leveringer som var gjort fra midten av september og til starten av november.²¹⁹ En slik ordning var ikke uten presedens. Også da HBSV hadde levert varer til den norske generalintendanten i 1939 kunne bedriften kjøpe bomull om nødvendig.²²⁰ Forskjellen var at bomull kunne importeres i 1939, men ikke i oktober 1940.

Bestillingene hadde også flere administrative sider ved seg, mer spesifikt godkjenninger fra Rikskommissariatet. Produksjonen kunne ikke begynne før HBSV hadde mottatt (1) skriftlig bekreftelse på bestillingen fra rikskommissaren og (2) godkjenning til å utvide produksjonen for å betjene bestillingene.²²¹ Dette ga Rikskommissariatet mer kontroll over ordrene mellom de væpnede styrkene og norske bedrifter. Sett i lys av Wehrmachts enorme pengebruk de første okkupasjonsmånedene ser det ut som om det var akkurat det den tyske siviladministrasjonen ville ha. En av Rikskommissariatets viktigste oppgaver i okkupasjonens første måneder var å forhindre en hyperinflasjon. Å begrense Wehrmachts innkjøp av norske varer og tjenester var det viktigste botemiddelet for å verne mot dette siden de væpnede styrkene hadde brukt penger på en uhørt skala. Per oktober hadde allerede seddelmengden i Norge gått fra 500 millioner før invasjonen til 800 millioner kroner, og Wehrmachts kommende planer tilsa at de skulle bruke 1500 millioner kroner fram til mai 1941. Rikskommissariatet strammet derfor grepet om Wehrmachts pengebruk på nesten nøyaktig samme tid som det ble skrevet kontrakter på de nye bestillingene.²²² Det var nok ikke først og fremst kostnadene for laken og

²¹⁷ OSTM – HHS, HBSV, Df korrespondanse, No. 1940 F-GU 19, *Gruppe XXI, Oslo*: brev av 8. oktober side 1 og 2. Ytterligere detaljer for leveringer mellom august og oktober finnes i fakturalisten i brev av 2. november. Det skal og bemerkes at det jeg kaller «sengetøy» ofte ble referert til som noe blåhvitt, rutete stoff i korrespondansen.

²¹⁸ OSTM – HHS, HBSV, Df korrespondanse, No. 1940 F-GU 19, *Gruppe XXI, Oslo*: brev av 8. oktober side 1, 12. oktober side 1 og 23. oktober.

²¹⁹ OSTM – HHS, HBSV, Df korrespondanse, No. 1940 F-GU 19, *Gruppe XXI, Oslo*: brev av 23.10, 2. november og 13. november med oversikt over regninger.

²²⁰ OSTM – HHS, HBSV, Df korrespondanse, boks 54 1939 fra De til Og, *Generalintendanten, Oslo*: Brev av 21. oktober.

²²¹ OSTM – HHS, HBSV, Df korrespondanse, No. 1940 F-GU 19, *Gruppe XXI, Oslo*: brev av 10. oktober, side 1 og 2.

²²² Milward 1972: 103-104; Grimnes 2018: 201-202.

sengetøy som uroet Rikskommisariatet, men det ser ut til å ha falt inn under det nye systemet likevel.

Det viktigste for HBSV var likevel tillatelsen til å jobbe og bruke et større kvanta råvarer til betjeningen av disse kontraktene. I praksis var dette en godkjenning HBSV trengte for å kunne produsere bestillingen *kvotefritt*, det vil si utenfor 18 måneders-planens spinne- og vevekvoter. Som kjent lå vevekvoten til vanlig på 60% av råvareforbruket i 1938, så mye av HBSVs produksjonskapasitet kunne ikke brukes til daglig. En stor del av appellen til disse store kontraktene var antagelig dette fritaket. Å operere utenfor kvotesystemet ga HBSV mulighet til å utnytte produksjonskapasiteten sin til det fulle. Å kunne betjene Wehrmachts bestillinger parallelt med andre bestillinger var også i Wehrmachts interesse, som da kunne forvente at deres bestillinger ble levert raskere enn normalt.

Disse administrative hindrene var kommet for å bli og var, sammen med bomullen, en viktig del av HBSVs siste kontrakt dette året også. Kun noen dager etter slutføringen av de ovennevnte bestillingene ble HBSV av Rikskommisariatet tildelt ansvaret for fremstillingen av anorakker til Gruppe XXI. De administrative detaljene var denne gangen på plass: Det kommer klart fram at kontrakten involverer spinning og veving, så det var ingen tvil om at bestillingen var et fritak fra begge disse kvotene. HBSV ble i første omgang gitt ansvaret for å levere 8000 meter vindstoff, men på deres eget initiativ ble mengden økt betraktelig i desember. Hofgaard hadde diskutert med Wehrmachts representant allerede i midten av november om de ikke kunne levere 15 000 meter i stedet.²²³

Denne kontrakten skilte seg fra den forrige ved at prisen for bomullen ble bakt inn i kontrakten. Prisene for vindtøyet, som ble forhandlet fram av direktør Kruge, tok utgangspunkt i at den nødvendige bomullen ble levert fritt. Dette vil forklare de lave prisene som HBSV godtok. Vindtøyet ble laget i to forskjellige kvaliteter, hvorav den dyreste kostet 1,23 kroner per meter.²²⁴ HBSV hadde tidligere levert samme kvaliteten vindtøy til Wehrmacht for den betydelige høyere prisen av 2 kroner per meter.²²⁵ At prisen var bakt inn på denne måneden forklarer også hvorfor HBSV var tidlig ute med å be Wehrmacht sende over bomullen som trengtes for å produsere de ekstra 7000 meterne. Da den ekstra bomullen ikke dukket opp, måtte HBSV poengtere at den var nødvendig for å produsere varene så raskt som mulig.²²⁶ Dette stemmer ikke: HBSV hadde rikelig med bomull fra før av som de kunne brukt.²²⁷ Men HBSV hadde godtatt en lavere pris enn normalt, så det er ikke rart at bedriften ønsket å få bomullen de ble lovet først. Strategien fungerte: Før juletider tok det en knapp uke før 2,5 tonn bomull rullet inn på Tistedalen stasjon i en forseglet vogn.²²⁸

Konklusjon

Dette er en del av okkupasjonshistorien hvor det er fort gjort å dømme beslutninger som enten rette eller gale. Likevel er årsakene, motivasjonene og gjennomførelsen bak disse

²²³ OSTM – HHS, HBSV, Df korrespondanse, No. 1940 F-GU 19, *Gruppe XXI, Oslo*: brev av 15. oktober «Herstellung Von Anoraks», 30. november, 16. november og 30. november.

²²⁴ OSTM – HHS, HBSV, Df korrespondanse, No. 1940 F-GU 19, *Gruppe XXI, Oslo*: brev av 7. desember, side 1.

²²⁵ OSTM – HHS, HBSV, Df korrespondanse, No. 1940 F-GU 19, *Gruppe XXI, Oslo*: brev av 19. juli og 2. august.

²²⁶ OSTM – HHS, HBSV, Df korrespondanse, No. 1940 F-GU 19, *Gruppe XXI, Oslo*: brev av 17. desember «Windstoff für Herstellung von Anoraks».

²²⁷ OSTM – HHS, HBSV, Diverse, Økonomisk hovedoppgjør 1939-1940, *Endelig oppgjør for desember 1940 og sammendrag for hele året 1940* (datert 1. april 1940): side 1.

²²⁸ OSTM – HHS, HBSV, Df korrespondanse, No. 1940 F-GU 19, *Gruppe XXI, Oslo*: brev av 27. desember.

oppdragene alt annet enn enkle. Leveransene av sengetøy, lakenlerret og vindtøy var strengt tatt ikke nødvendig for å holde produksjonen hos HBSV gående og arbeidsstokken i arbeid, for bedriften hadde nok av kunder å betjene. Likevel mente bomullsspinneriene at det var viktig å ta opp handelen som ble foreslått i juli: Det skulle sikre bedriftene en del av den bomullen som hadde blitt konfiskert av tyskerne under felttoget i Norge. HBSV gikk først motvillig med på denne handelen på grunn av produksjonsvanskene det ville medføre, men innen oktober hadde de avtalt store leveranser med Wehrmacht. I november og desember tok bedriften selv initiativ til å øke størrelsen på tyskernes bestilling av vindtøy. Den motvilligheten, som var der i starten, ser ut til å ha forsvunnet mot slutten av året.

Det var flere faktorer som gjorde det appellerende å handle med Wehrmacht på slutten av 1940. Bomull var fortsatt en faktor. Gjennom bestillingene som ble avtalt i oktober og desember fikk HBSV mulighet til å kjøpe nok bomull til å produsere lakenlerret, sengetøyet og vindtøyet som Wehrmacht ønsket seg. Disse bestillingene kunne HBSV betjene uten å bruke opp noe av sin egen bomull. At disse oppdragene kunne lages utenfor produksjonskvotene gjorde det mulig å øke produksjonen i spinneriet og veveriet. Dette må ha vært appellerende for HBSV, som følte seg urettferdig hardt rammet av de innførte kvotene.²²⁹ Disse avtalene med Wehrmacht ga altså HBSV mulighet til å øke produksjonen sin og selge flere varer, uten å måtte bekymre seg for å tømme sitt eget lager av bomull. Dette var, rett og slett, gode og fordelaktige avtaler for bedriften.

²²⁹ OSTM – HHS, HBSV, Kiste 1940, *De norske tekstilfabrikkers hovedforening 1940*: brev av 27. september («i anledning deres forespørsel om oppgaver for produksjonen ved våre bedrifter ...»), side 1.

Kapittel 5: Konklusjon

Det er på tide å vende tilbake til problemstillingen. Jeg sa at oppgaven ville fokusere på bedriftens omsetning, produksjon, tilgang på råvarer og samarbeid med okkupasjonsmakten. La oss se på disse delene av HBSVs virksomhet hver for seg.

HBSVs omsetning forandret seg drastisk under okkupasjonen i år 1940. Da 1940 var over hadde bedriften omsatt for 4,45 millioner kroner. Dette var 17% høyere enn i 1939, 3,8 millioner, et år hvor salget hadde vært usedvanlig godt på grunn av utbruddet av 2.verdenskrig. Begge disse årene opplevde den norske bomullsvareindustrien en økt etterspørsel etter bomullsvarer, og de skiller seg ut ved at det ble solgt betydelig mer enn hva som faktisk ble produsert av vevde varer. Den høye omsetningen i 1939 kom av at bedriften solgte *mye* fra veveriet. I 1940 solgte HBSV mindre vevde varer, men til en betydelig høyere gjennomsnittspris enn i 1939. Vi vet dessverre ikke hva som forårsaket dette. Det er ikke umulig at prisene ble skrudd opp under okkupasjonsmånedene. Men det vil igjen førte til spørsmål om hva som forårsaket økte priser; ble produksjonen på noen måter dyrere? Prøvde HBSV å utnytte den store etterspørselen fra både gamle og nye kunder ved å skru opp prisen mer enn det som strengt tatt var nødvendig? Kan begge deler ha vært en faktor? Det er også mulig at HBSV solgte mer av dyre produkter under okkupasjonsmånedene.

Den økte omsetningen var et *generelt fenomen* for den norske bomullsvareindustrien under okkupasjonen i 1940. Mange bomullsvarebedrifter omsatte for betydelig mer enn de hadde gjort året før. Flere kilder peker på at dette var en trend som startet i mai og stoppet etter august, dog jeg gjerne skulle hatt mer materiale for å sammenligne og verifisere. Alt i alt har undersøkelsen av HBSVs omsetning ledet til nesten like mange spørsmål som svar. Jeg kan ikke si med sikkerhet om det ledet til et *overskudd* for bedriften, og mange av årsakene bak den økte omsetningen i 1940 er ukjente. En kvantitativ undersøkelse med dette som tema ville vært svært nyttig.

1940 var et år hvor produksjonsmønsteret til HBSV forandret seg drastisk. 18 måneders-planen har, så dit jeg vet, ikke blitt diskutert i noe annen litteratur. Slike reguleringer av næringslivet var normalt under okkupasjon, men vi vet ikke alltid om det var tyskere, nordmenn eller begge som tok initiativet til å innføre disse.²³⁰ 18 måneders-planen ble først diktert av tyskerne, men det var offisielt gjennom den norske administrasjonen at det ble satt til livs. De norske bomullsvarebedrifters forening og De norske tekstilfabrikkers hovedforening samlet inn nødvendig statistikk, og sistnevnte irettesatte HBSV da bedriften ikke fulgte kvotene.

På papiret dikterte 18 måneders-planen *hva* som kunne produseres og for landets spinnerier *hvem* der skulle produseres for. Som vi har sett var kvotesystemet lite effektivt da de først ble innført. HBSV ignorerte veverikvoten de første par månedene, spinnet lite garn for andre bedrifter og fortsatte å produsere ulovlige varer, som ulltepper, en stund til. Implementeringen av 18 måneders-planen virker som en mislykket plan, men det er bare når vi ser på det i 1940. Om vi ser flere år framover er det grunn til å tro at planen var mer vellykket. HBSV var fortsatt over produksjonskvoten for veveriet i desember 1940, men overtrampet var ikke så stort som det hadde vært i august og september. Noe av dette overtrampet har nok sammenheng med leveranser til Wehrmacht, som kunne spinnes og veves utenfor kvoten. Det kan faktisk hende at 18

²³⁰ Grimnes 2018: 208.

måneders-planen hadde fremstått som mer suksessfullt om oppgaven undersøkte 1941 også.

Okkupasjonen i 1940 gjorde også spinneriet viktigere for HBSV, på godt og vondt. Behovet for økt spinnerikapasitet i Norge hadde blitt diskutert en god stund blant bedriftene i De norske bomullsvarefabrikkers forening. Utbruddet av 2.verdenskrig gjorde det enda mer aktuelt, da det ville vært mer sikkert å spinne opp så mye bomullsgarn som mulig i Norge. Okkupasjonen av Norge dro dette til det ekstreme: HBSV var et av fem bomullsspinnerier som kunne bearbeide bomull og cellulose til garn som andre bomullsvarebedrifter kunne bruke i sin produksjon. HBSV var nok ikke interessert i å spinne opp garn for andre bedrifter. Spinneriets primære rolle var å lage garn til veveriet, og med det pålagte garnsalget forsvant råvarer som HBSV helst ville ha for seg selv. At bedriften ikke oppfylte kvoten sin da tiltaket først ble satt ut i live bør derfor ikke overraske oss. Det spørres hvor lenge HBSV kunne motsette seg dette i årene som fulgte. Resultatet i 1940 var i hvert fall at den tradisjonelle fordelingen i produksjonen, hvor spinneriet produserte garn for veveriet, ble satt under press.

Når det kommer til tilgangen på råvarer, så fikk HBSVs handlinger etter 1. september 1939 stor betydning. Jeg har stilt meg kritisk til beskrivelsen av at ledelsen var fullt forberedt på et krigsutbrudd, en påstand som har blitt repetert ofte i lokalhistorisk litteratur.²³¹ Men det er ingen tvil om at alle innkjøpene som ble gjort ga HBSVs virksomhet et godt utgangspunkt under okkupasjonen i år 1940. Det er fristende å si at de store innkjøpene gjorde råvaresituasjonen til en ikke-faktor for HBSV, men det ville ikke vært helt korrekt. Det ga bedriften mulighet til å betjene den store etterspørselen dette året, men råvaresituasjonen var alltid viktig for HBSVs ledelse. Det ble åpenbart lagt ned mye tid i forsøkene på å hente hjem gamle bestillinger av garn og opprette nye handelsforbindelser. I tilfellet med cellulose ble det av Gabriel Hofgaard og HBSV lagt fram som et mulig erstatningsstoff allerede i mai 1940. Hele tekstilindustrien ser ut til å ha ansett cellulosen som et supplerende råstoff. På grunn av forsinkelser fikk det ikke så stor effekt dette året, men alle forberedelsene var ikke forgjeves. Ser vi framover er det klart at cellulosen fikk stor betydning for i hvert fall HBSVs produksjon fram til krigens siste år.²³² Cellulose ble ikke så viktig i 1940, men for senere år var det viktig som en supplerer for de minskende lagrene av bomull.

Til slutt, samarbeidet med okkupasjonsmakten. HBSVs forhold med okkupasjonsmakten var flerfoldig. Som med det meste av norsk næringsliv ble den første kontakten etablert for å holde HBSVs virksomhet gående så normalt som overhodet mulig. Den lokale kontakten som vi kjenner til, var begrenset og konsentrerte seg om å løse praktiske problemer. Dette pragmatiske samarbeidet skjedde ikke bare på det lokale plan. Gjennom norsk sentraladministrasjon og Hovedforeningen spesielt kom den tyske okkupasjonsmakten med flere tiltak for regulerte den tyske okkupasjonsmakten, som 18 måneders-planen. Det later også til at det var gjennom Hovedforeningen at leveranser av lakenlerret til Wehrmacht først ble foreslått. HBSV ble i dette tilfellet ikke kontaktet direkte, men bedriften var ingen passiv aktør heller. HBSV så sitt snitt flere ganger til å ikke følge de pålagte produksjonskvotene. I handelen med Wehrmacht var det bedriften selv som tok initiativ til å levere mer vindtøy enn det som var originalt avtalt.

Årsakene til samarbeidet varierte. Som nevnt var mye av dette, både hos HBSV, tekstilindustrien, næringslivet som en helhet og sentraladministrasjonen, pragmatikk. Å

²³¹ Bjørndal 1998: 247; Jacobsen 1989: 88.

²³² Grieg 1950: 30.

samarbeide med okkupanten om å regulere norsk næringsliv var noe mange bedriftseiere anså som et bedre alternativ enn å overlate all makt til tyskerne. Tekstilindustriens organisasjoner bistod i innføringen av 18 måneders-planen, men også i å sette opp leveranser mellom bomullsspinneriene og Wehrmacht. Til gjengjeld kunne dette samarbeidet ha positive konsekvenser for tekstilbedriftene. HBSV var ikke fornøyd med produksjonskvotene, men det er sannsynlig at de hadde mer rom til å ignorere de siden det var Hovedforeningen som passet på at de ble fulgt. I handelen med Wehrmacht fikk HBSV muligheten til å kjøpe bomull som trengtes til å lage bestillingene, og denne produksjonen kunne foregå utenfor 18 måneders-planens produksjonskvoter. Det var i så måte bestillinger hvor HBSV kunne holde mer av produksjonen gående uten å ta av sine egne bomullslagre. Det vanskelig å si om HBSV *tjente mer penger* på handelen med Wehrmacht enn handelen som bedriften hadde med kunder. Som jeg har nevnt før har fokuset mitt i denne oppgaven vært mer rettet mot produksjon og salg enn profitt. Her kunne det vært interessant med en undersøkelse som sammenlignet handelen med Wehrmacht mot andre kunder.

Kilder

- Riksarkivet, Forsvaret, Forsvarets krigshistoriske avdelinger, Y: andre utskilte arkivdeler – Krigen i Norge 1940-1945, Ya: Sentraladministrasjonen - sivil og militær, *L0013: II-C-11-13 – Fylkesmenn. Rapporter om krigsbegivenhetene 1940, 0002 – 31,1 – Fylkesmannen i Østfold*. (RA/RAFA-2017/Y/Ya/L0013/0002). Hentet fra: <https://media.digitalarkivet.no/view/110176/2> (sist sett 16.7.2020).
- Østfoldmuseene – Halden historiske Samlinger, *HHSP-1151 - Haldens Bomuldsspinderei & Væveri* (OSTM/HHSP-1151). https://www.arkivportalen.no/entity/nb-OSTM_arkiv000000000830 (sist sett 6.8.2019).
- Maetschke, G. (1940, 16. april). Oprop til befolkningen i Halden og Omegn. *Smaalenenes Amtstidende*, s. 1. Hentet fra: https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_smaalenenesamtstidende_null_null_19400415_108_85_1 (sist sett 16.7.2020).
- Von Falkenhorst, N. (1940, 15.april). Oprop til det norske folk. *Smaalenenes Amtstidende*, s. 1. Hentet fra: https://www.nb.no/items/URN:NBN:no-nb_digavis_smaalenenesamtstidende_null_null_19400415_108_85_1 (sist sett 16.7.2020).
- Universitetet i Bergen & Språkrådet (u.å.). Virksomhet, i *Bokmålsordboka* (nåværende grensesnitt fra 2009). Hentet fra: <https://ordbok.uib.no/perl/ordbok.cgi?OPP=virksomhet> (sist sett 3.8.2020).
- Utdanningsdirektoratet. (2019). *Historie: kompetansemål og vurdering*. (HIS01-03). <https://www.udir.no/lk20/his01-03/kompetansemaal-og-vurdering/kv85> (sist sett 19.11.2019).

Litteraturliste

- Bergh, T & Lange, E. (1989). *Foredlet virke: historien om Borregaard 1889-1989*. Oslo: Ad Notam Forlag AS.
- Bjørndal, I. (1998). *Fra vannkraft til datakraft: Trekk fra Haldens historie i hundre og tredve år 1868-1998*. Halden: Forum Bjørndal.
- Bull, E. (1995). *Norges historie: Bind 13. Klassekamp og fellesskap 1920-1945*. Oslo: J.W. Cappelens forlag AS.
- Eliassen, S. G. & Hansen, S. O. (2014). *Haldens historie: Bind 1. 1826-1940*. Halden: Ask forlag.
- Fritsche, M. (2019). Marte Michelet: Hva visste hjemmefronten? Holocaust i Norge: Varslene, unnvikelsene, hemmeligholdet [Bokanmeldelse av: Hva visste hjemmefronten? Holocaust i Norge: varslene, unnvikelsene, hemmeligholdet. Marte Michelet]. *Historisk tidsskrift*, 98(4), 345-349.
- Fredriksen, G. (2011). ... og det er en annen historie: Den økonomiske historieskrivingen om årene 1940-1945 i Norges historie. En historiografi (masteroppgave). Hentet fra: <https://www.duo.uio.no/bitstream/handle/10852/23017/GAUTExFREDRIKSEN-xMASTEROPPGAVE.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (sist sett 4.12.2019).
- Frøland, H. O., Ingulstad M. & Scherner J. (2016). Perfecting the art of stealing: nazi exploration and industrial collaboration in occupied western europe. I H. O. Frøland, M. Ingulstad & J. Scherner (red.), *Industrial collaboration in nazi-occupied europe: norway in context*. London: Palgrave Macmillan.
- Fure, O-B. (1999). Norsk okkupasjonshistorie. Konsensus, berøringsangst og tabuisering, i Larsen, S. U. (red.), *I krigens kjølvann: nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid* (s. 31-46). Oslo: Universitetsforlaget.
- Grieg, S. (1950). *Norsk tekstil: Bd.2*. Oslo: Johan Grundt Tanum.
- Grieg, S. (1948). *Norsk tekstil: Bd.1*. Oslo: Johan Grundt Tanum.
- Grimnes, O. K. (2018). *Norge under andre verdenskrig: 1939-1945*. Oslo: Aschehoug.
- Grimnes, O. K. (1999). *Kollaborasjon og oppgjør*, i Larsen, S. U. (red.), *I krigens kjølvann: nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid* (47-57). Oslo: Universitetsforlaget.
- Hansen, S. O. (2018). *Haldens historie: Bind 3. 1940-2018*. Halden: Ask forlag.
- Hetsch, T. (1957). *Tistedalens tekstilforening 40 år: 1917 – 25.oktober – 1957*. Tistedalen: Tistedalens Tekstilforening.
- Hjeltnes, G. (1987). *Hverdagsliv i krig: Norge 1940-45*. Oslo: Aschehoug.
- Jacobsen, C. G. (1973). *Haldenbiografier I*. Halden: Eget Forlag.
- Jacobsen, F. K. (1989). *Sævvækællær og spinnejenter: Tistedalen fra villmark til industri*. Halden: Frank Kiel Jacobsen.
- Johanson, A. (1999). *Fra union til krig og frigjøring: Historien om Halden, Berg og Idd 1900-1950*. Halden: Halden Arbeiderblad.
- Johanson, A. (1985). *Grenseland i ufredsår: Halden og distriktet under den andre verdenskrig 1939-45*. Halden: Halden Sparebank.
- Kjelstadli, K. (2007). *Fortida er ikke hva den en gang var: en innføring i historiefaget*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Klemann, H. & Kudryashov, S. (2012). *Occupied economies: An economic history of nazi-occupied Europe, 1939-1945*. London: Berg.

- Korsnes, K. & Dybvig, O. (2018). *Wehrmacht i Norge. Antall tysk personell fra april 1940 til mai 1945* (Septentrio Reports, Nr.4, 2018). Tromsø: Septentrio Academic Publishing.
- Krog, H. (1946). *6te kolonne-?*. Oslo: Radikalt forlag.
- Lange, E. (1998). *Aschehougs Norgeshistorie: bind 11. Samling om felles mål 1935-1970*. Oslo: H. Aschehoug & Co.
- Larsen, S. U. (1999). Innledning, i Larsen, S. U. (red.), *I krigens kjølvann: nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid* (s. 9-30). Oslo. Universitetsforlaget.
- Lie, E. (2006). Den kritiske bedriftshistorien, i F. Engelstad, E. Lange, H. Pharo & E. Rudeng (red.), *Demokratisk konservatisme: frihet, fremskritt, fred: festskrift til Francis Sejersted på 70-årsdagen* (324-347). Oslo: Pax forlag.
- Milward, A. S. (1972). *The fascist economy in Norway*. London: Oxford University Press.
- Sandvik, P. T. (2018). *Nasjonenes velstand: Norges økonomiske historie 1800-1940*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Statens kornforretning (1979). *Korn er liv: Statens kornforretning 50 år*. Oslo: Statens Kornforretning.
- Statens kornforretning (1954). *Statens kornforretning 1929-1954: Tilbakeblikk over arbeidet med kornforsyningen i Norge*. Oslo: Statens kornforretning.
- Svendsen, Å. (2004). *Østfolds historie: Bind 4. Fylke i grenseland*. Sarpsborg: Østfold fylkeskommune.
- Tooze, A. (2007): *The wages of destruction: The making & breaking of the nazi economy*. London: Penguin Books.
- Aarsand, J. (1999). *Materiellforvaltning i hæren: en historisk oversikt*. Oslo: Hærens forsyningskommando.

